

KIRIL MARINOW

**Inny Konstantynopol.
Tyrnowo jako stołeczny ośrodek późnośredniowiecznej Bułgarii**

(ilustracje 73–83)

*À mémoire de Stanisława Andrysewicz
– une amié et maître de française exceptionnelle*

Czytelnikowi choć trochę obeznanemu z dziejami Bizancjum wiadome jest jaką wyjątkową rolę w jego historii odgrywała stolica nad Bosforem. Jej założenie przez Konstantyna I. w IV. w. oraz upadek w połowie XV. stulecia symbolicznie wyznaczają narodziny i kres historii całego państwa. Życie Wschodniego Rzymu ogniskowało się na dziejach jego stolicy¹. Podobnie rzecz się miała w przypadku Tyrnowa, stołecznego ośrodka późnośredniowiecznej Bułgarii. Wraz z chrześcijaństwem Bułgarzy przejęli, za pośrednictwem Bizantyńczyków, swoich duchowych ojców i nauczycieli, wiele elementów ideologii państwowej, także tej związanej z rolą i znaczeniem miasta stołecznego². Podziw dla wielkości, piękna i prestiżu nadbosforańskiej stolicy, niewątpliwie odcisnął swoje piętno na postrzeganiu własnego miasta stołecznego. Wzorem bizantyńskim Bułgarzy także uznawali, że ośrodek stołeczny może być tylko jeden³. Szczególnie

¹ Por. m.in.: P.J. Alexander, *The Strength of Empire and Capital as seen through Byzantine Eyes*, „Speculum” 1962, t. 37.3, s. 341–347; G. Dagron, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris 1974; I. Božilov, *Vizantijskijat svjat*, Sofija 2008, s. 95–115, 189–210; J. Herrin, *Bizancjum. Niezwykłe dziedzictwo średniowiecznego imperium*, przeł. N. Radomski, Poznań 2009, s. 23–43; *Konstantynopol – Nowy Rzym. Miasto i ludzie w okresie wczesnobizantyńskim*, red. M.J. Leszka, T. Wolińska, Warszawa 2011.

² Na temat bizantyńskiej i późnośredniowiecznej bułgarskiej ideologii politycznej patrz m.in.: H. Ahrweiler, *L'Idéologie politique de l'Empire byzantin*, Paris 1975; J. Karayannopoulos, *He politike theoria ton Byzantion*, Thessalonike 1988; I. Lazarov, *Političeska ideologija na Vtoroto bălgarsko carstvo (Genesis)*, Veliko Tărnovo 2003.

³ Por.: I. Dujev, *Tărnovo kato političeski i duhoven centăr prez kăsnoto srednovekovie*, [w:] i d e m, *Bălgarsko srednovekovie. Proučvanija vărchu političeskata i kulturnata istorija na*

wyraźnie widoczne jest to w historii Tyrnowa. Celem niniejszego niewielkiego przyczynku jest zatem zaprezentowanie modelu funkcjonowania tego ośrodka w późnym średniowieczu.

Przede wszystkim należy podkreślić, że było to w skali całego państwa miasto wyjątkowe, pod pewnymi względami niepodobne do żadnego innego ośrodka osadniczego. Jego fenomen sprowadzał się do jednego tylko słowa – stolica⁴. Było ono ostoją i „sercem” państwa, miejscem stałego przebywania władcy i wraz z nim przedstawicieli wyższej wojennej, administracyjnej, sądowniczej i religijnej władzy⁵. Tu podejmowano najważniejsze decyzje polityczne, stąd promieniowały na resztę kraju nowe trendy kulturalne, tu powstawała oficjalna ideologia państwowa. Tyrnowo przez ponad dwieście lat było stolicą tzw. Drugiego Carstwa Bułgarskiego (niepodzielonego przynajmniej do połowy XIV w.). Specyficzne funkcje polityczne związane z rolą stołeczną były jednym z decydujących bodźców rozwoju miasta w XII–XIV stuleciu⁶. Pomimo świadomości, że w życiu społecznym nie ma jednego czynnika panującego, determinującego dzieje⁷, można pokusić się o stwierdzenie, że w przypadku Tyrnowa, czynniki polityczne odgrywały w kształtowaniu jego historii rolę najważniejszą⁸. Dla przykładu warto przypomnieć, iż bez wątplenia polityczna w swym charakterze decyzja o uczynieniu Tyrnowa stolicą (schyłek 1185 lub 1186 r., po nieudanej próbie odzyskania z rąk bizantyńskich Wielkiego Presławia)⁹, odmieniła dotychczasowy bieg historii tego ośrodka. Z bliżej nieokreślonego, prowincjonalnego ośrodka (gr. πολίχτιον)¹⁰, stało się „nowym miastem”, „nową stolicą”¹¹. To dla-

srednekovna Bălgarija, Sofija 1972, s. 413–414; D.I. Polivjanni, *Srednekovnijat bălgarski grad prez XIII–XIV vek. Očerci*, prevod I. Ilieva, Sofija 1989, s. 102–103.

⁴ R. P a n o v a, *Typologie des capitales médiévales bulgares*, „Bulgarian Historical Review” 1992, vol. 20.3, s. 3–9.

⁵ I. D u j č e v, *op. cit.*, s. 419, 421, 425; A. P o p o v, *Tărnovgrad*, [w:] D. O v č a r o v, T. T o t e v, A. P o p o v, *Stari bălgarski stolici. Pliska. Veliki Preslav. Tărnovgrad*, Sofija 1980, s. 138, 139; P. P e t r o v, *Tărnovo v života na Vtorata bălgarska dăržava*, [w:] *Veliko Tărnovo prez vekovete*, red. P. Petrov, Sofija 1982, s. 39; R. P a n o v a, *Stoličnijat grad v kulturata na srednekovna Bălgarija*, Sofija 1995, s. 9; V. G j u z e l e v, *Stolicite na Bălgarija – srednekovnite i dnešnata*, Sofija 2000, s. 33–34.

⁶ D.I. P o l i v j a n n y j, *Balkanski gorod XIII–XV vv. – tipologija i specifika razvitiija*, „Études Balkaniques” 1984, t. 20.1, s. 42; i d e m, *Srednekovnijat bălgarski grad...*, s. 33–36, 102–103.

⁷ F. B r a u d e l, *Historia i trwanie*, przeł. B. Geremek, Warszawa 1999, s. 130.

⁸ R. P a n o v a, *Typologie des capitales...*, s. 5–6.

⁹ I. D u j č e v, *op. cit.*, s. 413–414.

¹⁰ Geōrgios Akropopolitēs, *Chronikē*, 11, prologos B. Katsaros, eisagōgē – metafrasē – scholia S.E. Spyropoulos, Thessalonikē 2004, s. 112 [dalej: A c r o p.]. Na temat wzmianowanego greckiego słowa patrz D. A n g e l o v, *Iz srednekovnoto ni minalo. Dăržava, narodnost, kultura*, Sofija 1990, s. 210; Z. P l j a k o v, *Aspekty tipizacii vizantijskich gorodov v XIII–XIV v.*, „Bulgarian Historical Review” 1997, vol. 25.2/3, s. 133. Dodać należy, że Nicetas Choniata i idący za nim

tego w pełni uzasadnione było stwierdzenie Iwana Dujczewa, wybitnego bułgarskiego mediewisty i bizantynologa, gdy napisał, że „historia Tyrnowa w średniowieczu jest w zasadzie historią państwa bułgarskiego w XIII i XIV w.”¹² Zdanie to w pełni odzwierciedla rangę miasta i rolę, jaką Tyrnowo odgrywało w dziejach późnośredniowiecznej Bułgarii. Rolę niewątpliwie zbieżną z tą, która względem całości ziem i wszystkich poddanych bizantyńskiego cesarza pełnił stołeczny Konstantynopol.

Najdłużej oddziałującym i najbardziej trwałym czynnikiem mającym wpływ na życie miasta było środowisko geograficzne. Położenie na szlaku komunikacyjnym łączącym północ z południem, a także usytuowanie na przedłużeniu dróg wiodących poprzez Starą Płaninę, określało znaczenie Tyrnowa, jako ośrodka handlowego oraz strategicznego punktu, strzegącego przejścia przez Bałkan. Ulokowanie na stromych, zacisznych wzgórzach Przedbałkanu (są to kolejno Carewec, Trapezica, Momina Krepost lub Dewin Grad i po części św. Góra Tyrnowska)¹³, chronione od południa wysokimi szczytami Starej Płaniny miasto,

Teodor Skutariota określają Tyrnowo mianem πόλις – *Nicetae Choniatae Historia*, ed. J.A. van Dieten, Berolini et Novi Eboraci 1975, s. 470, 75–78 [dalej: Ch o n.]; *Anonymou Synopsis Chronikē*, [w:] *Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, vol. VII, ed. C. Sathas, Parisiis 1894, s. 417, 13–16 [dalej: S c u t.]. I. D u j c e v, *op. cit.*, s. 414–416; M. R o b o v, *Kvartala v zapadnoto podnozie na chālma „Momina krepost” vāv Veliko Tǎrnovo v svetlinata na novite archeologičeski proučvanija*, [w:] *Prinosi kām bālgarskata archeologija* [dalej: *Prinosi*], t. II, red. D. Ovčarov, Sofija 1993, s. 82, 86; J. A l e k s i e v, *Predstoličnijat Tǎrnov*, [w:] *Sbornik v čest na akad. Dimitār Ovčarov*, red. V. Velkov, Sofija 1994, s. 196–200, wskazują, że już w XII w. stało się znaczącym ośrodkiem na szlaku prowadzącym z północy na południe poprzez przełęcz staropłanińskie.

¹¹ K. M i j a t e v, *Carevgrad Tǎrnov*, „Archeologija” 1964, t. 6.3, s. 7. Nie można wykluczyć, że określenie „nowe miasto”, występujące w *Žywocie św. Sawy* (D o m e n t i j a n, *Žitije Svetoga Save*, XXXI, predg., prev. i kom. L. Juchas-Georgievskaja, izd. T. Joranović, Beograd 2001, s. 410; dalej: D o m e n t i j a n), odnosi się do całego Tyrnowa, jako stolicy, która niedawno (1235 r.) stała się ośrodkiem patriarchatu. Tradycyjnie jednak przyjmuje się (A. P o p o v, „*Novijat grad*” v *srednovekovnata stolica Tǎrnovo*, „Vekove” 1978, t. 7.2, s. 5–13; i d e m, *Les Asenides et la „Ville neuve” de Tarnovo*, „Bulgarian Historical Review” 1985, t. 13.2, s. 79–83), że określenie to dotyczyło nowopowstałej dzielnicy miasta, mieszczącej się w dolinie rzeki Jantry, pomiędzy wzgórzami Carewca i Trapezicy. Por. J. A l e k s i e v, *Tǎrnovo. Carstvaštijat grad na bālgarite*, Varna [brw.], s. 22–28.

¹² I. D u j c e v, *Edin zaslužil izsledovač na srednovekovno Tǎrnovo P.A. Syrku*, [w:] *Veličieto na Tǎrnovgrad*, sās. A. Popov, Sofija 1985, s. 406. Podobnie P. P e t r o v, *op. cit.*, s. 39, 44–45, 51.

¹³ Carewec – A. P o p o v, *Prirodna sreda, gradoustrojstvena i obemnoplanirovačna struktura na srednovekovnija grad na chālma Carevec – XIV vek*, „Godišnik na muzeite ot Severna Bālgarija” 1981, t. 6, s. 61–69; V. N e š e v a, *Bogospasnijat Carigrad Tǎrnov. Dvorcovijat ploštad na Carevec i cārkvata „Sveta Paraskeva (Petka) Tǎrnovska”*, Sofija 2000; M. D o l m o v a - L u k a n o v s k a, *Archeologičeski proučvanija na srednovekovna ulica po severozapadnija sklon, kvartal pri treta porta na glavnija vhod, iztočna krepostna stena i kvartal pri Frenkchisarskata porta na Carevec*, Veliko Tǎrnovo 2007. Trapezica – R. A n č e v a, *Trapezica spored pismenite*

stanowiło idealne schronienie dla separatystycznego ruchu pierwszych Asenidów, którzy zbuntowali się przeciwko władzy bizantyńskiej pod koniec XII stulecia¹⁴. Pomiędzy tymi wzniesieniami, oddzielając je od siebie i zarazem znacznie podnosząc ich walory obronne, meandrowała rzeka Jantra, o stanie wód znacznie wyższym niż współcześnie¹⁵. Zabudowa miejska koncentrowała się na dość płaskich szczytach wspomnianych wzgórz oraz u ich podnóży, czyli w dolinie rzeki¹⁶. Nie bez wpływu na dzieje stolicy pozostawał fakt położenia na granicy dwóch światów – wyżynno-górskiego, zaliczanego do basenu śródziemnomorskiego, powiązanego z kulturą bizantyńską, oraz nizinnego, będącego naturalnym przedłużeniem szlaków ludów koczowniczych¹⁷. Generalnie rzecz

izvori i dosegašnite proučvanija, [w:] *Informacionen bjuletin na ONS – V. Tärnov. Serija „Techničesko i naučno tvorčestvo na mladežta”*, Veliko Tärnov 1981, s. 56–66; M. Robov, *Novi dannii za stroitelnata chronologija v rajona na iztočnoto podnožie na chälma Trapezica v Tärnov*, „Godišnik na muzeite ot Severna Bälgarija” 1994, t. 20, s. 61–72; J. Aleksiev, *Razkopkite na Žorž Sjor i sto godni sled tjach*, [w:] *Dni na naukata 2000*, Veliko Tärnov 2000, s. 11–23; idem, *Tärnovgrad. Slavnijat grad Trapezica*, Sofija 2001; idem, *Trapezica v gradoustrojstvenata struktura na stoličnija Tärnov*, [w:] *Prinosi*, t. VI, red. L. Dončeva–Petkova, V. Neševa, A. Aladžov, Sofija 2009, s. 107–118; M. Dolmova-Lukanovska, Ch. Charitonov, *Stratigrafija na krespostta Trapezica*, [w:] *Tradicii i priemstvenost v Bälgarija i na Balkanite prez srednite vekove. Jubileen sbornik posveten na prof. J. Andreev*, Veliko Tärnov 2003, s. 257–262; M. Dolmova-Lukanovska, *Trapezica v svetlinata na archeologičeskite razkopki*, Veliko Tärnov 2008; D. Robovjanov, *Južnata terasa na chälma Trapezica. Problemi na stratigrafijata, periodizacijata i chronologijata*, „Archeologija” 2010, t. 51.3/4, s. 103–122; K. Totev, E. Dermendžiev, P. Karailiev, D. Koseva, *Archeologičeski proučvanija na srednovekovnija grad Trapezica*, t. I, *Sektor Sever (Severna kula, Severna porta, Voenna sgrada, Zapadna krespostna stena, Železarska rabotilnica, Čärkva № 19 i Centralen ploštad, Razkopki 2007–2009 g.)*, Veliko Tärnov 2011. *Momina Krepot – I. Velkov, Razkopkite na Momina Krepot do Tärnov*, „Godišnik na Narodnija Muzej” 1942, t. 7, s. 61–71; J. Nikolova, *Srednovekoven kvartal na chälma Momina krepot väv Veliko Tärnov*, „Archeologija” 1963, t. 5.1, s. 34–41; M. Robov, *Kvartala v zapadnoto podnožie na chälma „Momina krepot” väv Veliko Tärnov v svetlinata na novite archeologičeski proučvanija*, [w:] *Prinosi*, t. II, s. 82–87; idem, *Novite proučvanija v zapadnoto podnožie na chälma Momina krepot väv Veliko Tärnov*, „Izvestija na istoričeskija muzej – V. Tärnov” 1994, t. 9, s. 141–146. Św. Góra Tyrnowska – A. Popov, *Tärnovgrad...*, s. 142; J. Nikolova, *Gradoustorijstvo i architektura*, [w:] *Istorija na Veliko Tärnov...*, s. 278; J. Aleksiev, *Tärnov...*, s. 29.

¹⁴ Na temat buntu Asenidów i restytucji państwowości bułgarskiej patrz m.in. I. Božilov, *Bälgarija pri Asenevci*, [w:] idem, V. Gjuzelev, *Istorija na srednovekovna Bälgarija VII–XIV vek*, Sofija 1999, s. 421–440.

¹⁵ K. Mijatev, *op. cit.*, s. 8.

¹⁶ Ibidem, *op. cit.*, s. 9; A. Popov, *Tärnovgrad...*, s. 138; J. Nikolova, *Tärnov kato stolica na Vtorata bälgarska däržava*, [w:] *Veliko Tärnov prez vekovete...*, s. 53–54.

¹⁷ Por. m.in.: Z. Czeppe, J. Flis, R. Mochnacki, *Geografia fizyczna świata*, Warszawa 1969, s. 220; D. Martyn, *Klimaty kulii ziemskiej*, Warszawa 1985, s. 211 (kwestie położenia geograficznego); R. Ančeva, *Materialni sledi ot kulturata na Zlatnata orda v srednovekovnija Tärnovgrad*, [w:] *Sbornik s materiali ot Vtorata nacjonalna konferencija na mladite istorici. Där-*

jąc, warunki środowiska naturalnego sprzyjały rozwojowi osadnictwa na terenie tzw. Gór Tyrnowskich, jakkolwiek ze względu na ukształtowanie terenu, ograniczały go przestrzennie. Zmieniające się pory roku wraz z miejscowym klimatem decydowały o rytmie życia mieszkańców miasta.

Warunki geograficzne wzgórz tyrnowskich określały zewnętrzne oblicze ośrodka, rozwój jego nieregularnego rozplanowania, tak charakterystycznego dla miast bułgarskich tego okresu. Ośrodki ówczesne najczęściej bowiem lokowane były na naturalnie obronnych wzniesieniach¹⁸. Cechom środowiska podporządkowana była również zabudowa miejska, rozlokowana tarasowo na szczytach i zboczach wzniesień. To samo dotyczyło koncentrycznie ukształtowanego systemu fortyfikacji miejskich, w pełni wykorzystującego naturalną obronność rzeźby terenowej. Zresztą aspekt obronny wzgórz tyrnowskich przewijał się przez całą historię miejscowego osadnictwa, od okresu antycznego, aż po kres istnienia stolicy, a nawet w początkach rządów tureckich. W czasach stołecznych Tyrnowo było jedną z najpotężniejszych twierdz bułgarskich¹⁹. Nie było więc przypad-

žavno-političeski tradicii po bǎlgarskite zemi, Veliko Tǎrnovo 1980, s. 157–167; D. Mitova-Džonova, *Obštonarodnoto i regionalnoto v kulturno-istoričeskoto razvitie na Dunavskata ravnina*, Sofija 1989 (kwestie wpływów kulturalnych).

¹⁸ K. Mijatev, *op. cit.*, s. 7; J. Čangova, *Kǎm vǎprosa za ustrojstvoto na srednovekovnija bǎlgarski grad (IX–XIV v.)*, [w:] *Architekturata na Pǎrvata i Vtorata bǎlgarska dǎržava*, red. G. Kožucharov, Sofija 1975, s. 98–99; M.A. Charbova, *Ukrepenijat bǎlgarski srednovekoven grad XIII–XIV vek*, Sofija 1979, s. 7–24; J. Nikolova, *Tǎrnovo kato stolica...*, s. 55–56; D. Angelov, *op. cit.*, s. 210–211; P. Balabanov, S. Bojadžiev, N. Tuleškov, *Krepostno storitelstvo po bǎlgarskite zemi*, Sofija 2000, s. 193–194.

¹⁹ Na temat rozplanowania i zabudowy miasta patrz: K. Škorpil, *Plan na starata bǎlgarska stolica Veliko Tǎrnovo*, „Izvestija na Bǎlgarskoto archeologičesko družestvo” 1910, t. 1, s. 121–154; N. Angelov, *Srednovekovnijat grad Tǎrnovo spored izvorite ot XII–XIV v. i dosegašnite archeologičeski razkopki*, „Izvestija na Okražnija muzej – V. Tǎrnovo” 1964, t. 2.2, s. 1–17; J. Nikolova, *Novi dannii za plana na srednovekovnija grad Veliko Tǎrnovo*, „Archeologija” 1964, t. 6.1, s. 10–15; eadem, *Kǎm vǎprosa za ustrojstvoto na srednovekovnija Tǎrnovgrad (predimno po dannii ot dosegašnite archeologičeski razkopki)*, „Trudove na Velikotǎrnovskija Universitet Kiril i Metodij” 1977/1978, t. 15.3, s. 70–107; eadem, *Tǎrnovgrad v svetlinata na novite archeologičeski proučvanija*, [w:] *Srednovekovnijat bǎlgarski grad...*, s. 145–152; eadem, *Tǎrnovo kato stolica...*, s. 56–65; A. Pisarev, *Novi dannii za gradoustrojstvoto na chǎlma Caravec*, „Vekove” 1978, t. 7.5, s. 49–54; P. Slavčev, *Sgradostroitelstvo i gradoustrojstvo v srednovekovno Tǎrnovo*, „Godišnik na muzeite ot Severna Bǎlgarija” 1978, t. 4, s. 36–51; T. Ovčarov, *Za topografskija i arhitekturnija oblik na srednovekovnija Tǎrnovgrad (XII–XIV v.)*, [w:] *Tǎrnovska Knižovna Škola* [dalej: TKŠ], t. II, *Učenci i posledovateli na Evtimij Tǎrnovski*, red. P. Rusev, D. Ivanova–Mirčeva, V. Tǎpkova–Zaimova, A. Davidov, G. Dančev, E. Sarafova, Sofija 1980, s. 464–477; idem, *Materialnata kultura na Vtoroto bǎlgarsko carstvo*, Veliko Tǎrnovo 1994, s. 34–54; A. Popov, *Tǎrnovgrad...*, s. 139–143; idem, *Tǎrnovgrad selon les études archeologiques*, „Bulgarian Historical Review” 1981, t. 9.4, s. 42–57; idem, *Gradoustrojstven i arhitekturen oblik na Tǎrnovgrad XII–XIV v.*, [w:] *Carstvaštijat grad Tǎrnov...*, s. 25–42; J. Aleksiev, *Stolicata Tǎrnovgrad prez vtorata polovina na XIV v. v svetlinata na posledniete*

kiem, że nazwa ośrodka, oznaczająca po słowiańsku miejsce obrośnięte tarniną (ciernistymi krzewami), w przenośnym znaczeniu wskazywała na jego nieprzystępność²⁰. Niezwykle urokliwe położenie miasta oraz jego naturalne walory obronne robiły wrażenie i zapadały w pamięć dziejopisom i podróżnikom od epoki średniowiecznej aż po czasy współczesne²¹. Dodatkowo, aby utrudnić do-

archeologičeski proučvanija, [w:] TKŠ, t. III, *Grigorij Camblak. Život i tvorčestvo*, red. P. Rusev, A. Davidov, V. Täpkova–Zaimova, G. Dančev, Sofija 1984, s. 293–301; i d e m, *Archeologičeski proučvanija v Tärnovgrad*, „Muzei i pametnici na kulturata” 1985, 3, s. 6–12; R. Ančeva, *Prostranstvena organizacija na srednovekovnija žilišten interior prez XIII–XIV vek (po archeologičeski danni)*, [w:] *Kulturata na srednovekovnija Tärnov*, red. A. Popov, V. Velkov, Sofija 1985, s. 60–65.

O fortyfikacjach Tyrnowa patrz m.in.: N. Angelov, J. Nikolova, *Krepostni Steni i krepostni säoráženija v srednovekovnata bälgarska stolica Tärnov*, „Izvestija na Okračžnija muzej Tärnov” 1962, t. 1, s. 57–72; J. Nikolova, N. Angelov, *Južna naprečna stena na Carevec*, „Izvestija na Okračžnija muzej – V. Tärnov” 1964, t. 2.2, s. 35–43; N. Angelov, *Krepostni steni i porti na chälma Carevec v gr. V. Tärnov. Razkopki i proučvanija prez 1963 g.*, „Izvestija na Okračžnija muzej – V. Tärnov” 1966, t. 3, s. 1–20; A. Popov, *Voennootbranitelni osobenosti na krepostnata sistema na Carevec*, „Voennoištoričeski sbornik” 1975, t. 44.4, s. 74–84; i d e m, *Krepostnata sistema na srednovekovnata stolica Tärnovgrad*, „Voennoištoričeski sbornik” 1979, t. 48, s. 124–143; M. Robov, *Dopälnitelnata ukrepitelna sistema na srednovekovnija grad Tärnov*, „Archeologija” 1988, t. 30.4, s. 38–45; M. Dolmova-Lukanovska, *Novi danni za krepostnoto stroitelstvo na Carevec*, „Vekove” 1990, 19.2, s. 59–67; e a d e m, *Za ukrepitelnata sistema na krepostta „Trapezica” (Predvaritelno säobštenie)*, „Archeologija” 1995, t. 37.3, s. 36–42; e a d e m, *Archeologičeski proučvanija na Carevec – 41 (Iztočna krepostna stena)*, „Izvestija na Regionalnija ištoričeski muzej – Veliko Tärnov” 2002–2003, t. 17/18, s. 149–156; e a d e m, *Proučvane na iztočnata krepostna stena na Carevec (Chudožestvena keramika)*, [w:] *Jubileen sbornik v čest na prof. J. Jordanov*, Veliko Tärnov 2003, s. 254–262; V. Vălöv, *Carevgrad Tärnov*, t. V, *Archeologičeski razkopki i proučvanija na krepostnite steni na chälma Carevec 1966–1969 g.*, Sofija 1992; E. Dermendžiev, K. Totev, *Za datirovkata na krepostnata stena kraj r. Jantra väv Veliko Tärnov*, „Godišnik na Nacionalnija ištoričeski muzej” 1998, t. 11, s. 263–273; E. Dermendžiev, *Käm fortifikacijata na glavnija vchod na srednovekovnata krepost värchu chälma Carevec väv Veliko Tärnov*, „Archeologija” 2000, t. 42.3/4, s. 69–77; i d e m, *Severnata kula na srednovekovnata krepost na chälma Trapezica väv Veliko Tärnov*, „Archeologija” 2009, t. 50.3/4, s. 48–67; P. Balabanov, S. Bojadžiev, N. Tuleškov, *op. cit.*, s. 201–209; P. Karailiev, *Voenna sgrada do severnata porta na krepostta Trapezica väv Veliko Tärnov*, „Archeologija” 2009, t. 50.3/4, s. 68–76.

²⁰ N.P. Kovačev, *Proizchod i značenie na imeto Tärnov*, [w:] *Istorija na Veliko Tärnov*, t. I, *Praistorija, antičnost i srednovekovie*, red. P. Petrov, Sofija 1986, s. 380–381; V. Gjuzelev, *op. cit.*, s. 25.

²¹ Por. dla przykładu – Chon., s. 470, 75–78; Acrop., 11, s. 112; Scut., s. 417, 13–16; A. Kuzev, *Pätepiski beležki za bälgarskite zemi ot 1385 g.*, „Archeologija” 1970, t. 12.4, s. 68–69 (Peter Sparnau); Григорія архієпискоупа ривніського похвално иже въ сватыхъ мѣста нашего Євѣміа патріарха трьнівскаго, 50, 1, [w:] P. Rusev, I. Gălăbov, A. Davidov, G. Dančev, *Pochvalno slovo za Evtimij ot Grigorij Camblak*, Sofija 1971, s. 198 [dalej: Camblak]; K. Jireček, *Pätuvanija po Bälgarija*, prevod S. Argirov, red. E. Bužaški, V. Velkov, Sofija

stęp do wewnętrznego terytorium Bułgarii, a przede wszystkim do samego Tyrnowa, w masywie Centralnej Starej Płaniny, zwłaszcza wzdłuż dróg pro-wadzących przez przełęcze górskie w kierunku stolicy, w ciągu istnienia Carstwa Tyrnowskiego wzniesiono cały system umocnień²².

Wznoszące się na Carewcu dwie potężne budowle – pałac carski i kompleks architektoniczny patriarchatu – stanowiły główne dominanty w zabudowie całego miasta²³. Obok nich nad stolicą górowały sylwetki kościołów i klasztorów oraz ciąg murów obronnych. Wolno stojące założenia fortyfikacyjne, takie jak pałac władców i kompleks architektoniczny patriarchatu, miały rozplanowanie nieregularne, typowe dla podobnych ośrodków (w tym licznych klasztorów) na Bałkanach i w Europie Środkowej²⁴. Stanowiły materialny wyraz treści symbolicznych, takich jak władza, potęga, błogosławieństwo i opieka Boża²⁵. Obie instytucje, carska i patriarchalna, były, według wyobrażeń średniowiecznych, niezbędnymi atrybutami niezależnego państwa. Jasno wyraził to car Kałojan (1197–1207), stwierdzając w jednym ze swoich listów do papieża Innocentego III: „imperium sine patriarcha non stare”²⁶. Tak więc miasto, w którym miały one swoją siedzibę, było nie tylko utożsamiane z obszarem całego państwa, lecz faktycznie reprezentowało to państwo na arenie międzynarodowej. Z tego też powodu każdy pretendent do tronu carskiego miał świadomość, że jedynym legalnym władcą w Bułgarii jest ten, który został koronowany przez patriarchę w którejś z carskich świątyń stolicy i obecnie włada Tyrnowem. Stąd w oczywi-

1974, s. 281–284; M. J o v k o v, *Tärnovo v relaciiite na katoliškite misioneri*, [w:] *Veliko Tärnovo prez vekovete...*, s. 108–109 (Piotr Bogdan Bakszew).

²² A. P o p o v, *Staroplaninskata ukrepitelna sistema za zaštitata na srednovekovnija Tärnovgrad*, „Izvestija na Okrašnija istoričeski muzej – V. Tärnovo” 1972, t. 5, s. 65–121; i d e m, *Kreposti i ukrepitelni šaoráženiya v Krānskata srednovekovna oblast*, Sofija 1982, s. 29–95, 131–148; A. M i l ě v, *Srednovekovni bālgarski kreposti v centralna Stara Planina za zaštitata na Tärnov*, [w:] *Kulturata na srednovekovnija Tärnov...*, s. 183–194; M. R o b o v, *Krepostta pri srednovekovnija Kilifarevski manastir v otrbranata na stoličnija Tärnov*, [w:] *Staroplaninski proučvanija*, t. I, Sofija 1999, s. 141–146.

²³ O nich patrz: N. A n g e l o v, *Carevgrad Tärnov*, t. III, *Patriaršeskij kompleks na Carevec prez XII–XIV vek*, Sofija 1980; i d e m, *Carskijat dvorec i patriaršijata na Carevec*, [w:] *Carstvaštijat grad Tärnov...*, s. 43–63; A. P o p o v, *Tärnovgrad...*, s. 139–141; J. N i k o l o v a, *Gradoustrojstvo...*, s. 244–253.

²⁴ J. N i k o l o v a, *Tärnovo kato stolica...*, s. 65; W. K o c h, *Style w architekturze. Arcydziała budownictwa europejskiego od antyku po czasy współczesne*, przekł. W. Baraniewski, R. Kunkel, M. Omilanowska, J. Sito, A. Zięba, K. Żak, Warszawa 1996, s. 288.

²⁵ Por. V. G j u z e l e v, *op. cit.*, s. 27–28.

²⁶ Por.: I. D u j ě v, *Tärnovo...*, s. 425–426; V. G j u z e l e v, *Bālgarskoto carstvo prez XIII vek: nasoki i faktori vāv vāšnata mu politika*, „Zbornik radova Vizantološkog instituta” 2009, t. 46, s. 120–121.

sty sposób stolica stała się świadkiem walk o władzę, a jej dzieje naznaczone były krwią i mordem kolejnych przedstawicieli familii carskich²⁷.

Pierwsze pięćdziesiąt lat historii Drugiego Carstwa stanowiły najważniejszy okres w dziejach stolicy, gdyż był to czas budowania państwa, w tym również nowego miasta stołecznego. Początkiem tworzenia niezawisłego państwa była koronacja Teodora-Piotra (1185), końcem zaś tego procesu było utworzenie autonomicznego patriarchatu tyrnowskiego (1235)²⁸. Przed pierwszymi władcami bułgarskimi stało zadanie, mające na celu uczynienie z Tyrnowa prawdziwej stolicy, carskiej metropolii, świętego miasta, z którym identyfikowałyby się cała ludność kraju²⁹.

W tym okresie rodzi się, rozwijana jeszcze mocniej w czasach późniejszych idea kultu miasta stołecznego³⁰. To święte miasto, stolica utożsamiana z całym państwem, jego niezawisłością i trwaniem. Było więc jako miasto stołeczne fenomenem samym w sobie, oczywiście powiązany bezpośrednio z ideą świętości władzy monarszej, cara jako pomazańca Bożego. Przez cały okres stołecznej historii miasta władcy dbali o jego sakralizację i wyniesienie ponad inne ośrodki. Sprowadzali i gromadzili relikwie świętych, kolejno, św. Michała Wojownika z Potuki, św. Jana, biskupa Poliwołu, św. Hilariona Myglenskiego, św. Filotei, św. Paraskewy (Petki) z Epiwatu, św. Gabriela Lesnowskiego, św. Teofano (żony cesarza bizantyńskiego Leona VI), oraz, co bardzo istotne, św. Jana Ryłskiego, najpopularniejszego świętego okresu bułgarskiego średniowiecza³¹.

²⁷ P. Petrov, *op. cit.*, s. 45–46; I. Božilov, *Sedem etjuda po srednovekovna istorija*, Sofija 1995, s. 195–196; G.N. Nikolov, *Vätreshnopolitičeskoto razvitie na väzobnovenoto bälgarsko carstvo (kraja na XII – kraja na XIII v.): faktori i problemi*, „Zbornik radova Vizantološkog instituta” 2009, t. 46, s. 169, 173, 174–175, 176.

²⁸ I. Božilov, *Sedem etjuda...*, Sofija 1995, s. 201–202; i dem, *Kulturata na srednovekovna Bälgarija*, Sofija 1996, s. 158.

²⁹ Por. J.-P. Roux, *Król. Mity i symbole*, przeł. K. Marczevska, Warszawa 1998, s. 164.

³⁰ R. Panova, *Stoličnijat grad...*, s. 144, 150. Zob. również: V. Täpkova-Zaimova, *Tärnovo meždu Erusalim, Rim i Carigrad (Idejata za prestolen grad)*, [w:] TKŠ, t. IV, *Kulturno razvitie na bälgarskata däržava. Krajat na XII–XIV vek*, red. A. Davidov, V. Täpkova-Zaimova, N. Dončeva–Panajotova, N. Dragova, J. Andreev, Sofija 1985, s. 249–261; D.I. Polivjannij, *Tyrnovgrad glazami srednovekovnogo sovremennika*, [w:] TKŠ, t. IV, s. 262–269.

³¹ I. Dujučev, *Tärnovo...*, s. 426; D.I. Polivjanni, *Srednovekovnijat bälgarski grad...*, s. 144; R. Panova, *Stoličnijat grad...*, s. 160–161; V. Gjuzelew, *Stolicite na Bälgarija...*, s. 28; J. Aleksiev, *Za sevcite – pokroviteli na stoličnija Tärnov (opit za lokalizacija na cärk-vite, v koito sa se pazili moštite im)*, [w:] TKŠ, t. VII, *Tärnovskata Knižovna Škola i chris-tijanskata kultura v Iztočna Evropa*, red. G. Dančev, Veliko Tärnovo 2002, s. 411–426; P. Karailiev, A. Nikolova, *Poklonenieto pred mošite na sv. Petka i sv. Filoteja (ošte za pochvalite na Evtimij Tärnovski i Joasaf Bđinski)*, [w:] TKŠ, t. VIII, *Sv. Evtimij patriarch tärnovski, i negovata duchovna mišäl v Evropa*, red. G. Dančev, Veliko Tärnovo 2007, s. 137–145; I. Ivanov, M. Mladenov, *Svetci i moši v srednovekovna Bälgarija i Francija (X–XIV v.) (Tärnovo i Orlean)*, [w:] TKŠ, t. VIII, s. 597.

Przeniesienie szczątków tego ostatniego z klasztoru Rylskiego do Tyrnowa w 1194 lub 1195 r. samo w sobie stanowiło akt nie tylko religijny, lecz propagandowy oraz ideologiczny, podkreślający ciągłość historyczną, kulturową i religijną pomiędzy Pierwszym a Drugim Państwem Bułgarskim³². Przez pewien czas w kościele św. Czterdziestu Męczenników spoczywały szczątki św. Sawy Serbskiego³³. Odnowiony został ponownie oficjalny kult św. św. Cyryla i Metodego³⁴. Dalszym krokiem było uświęcenie samej dynastii panującej, czego dokonano poprzez ogłoszenie św. Demetriusza patronem Asenidów³⁵. Wzorem Konstantynopola Tyrnowo było także oddane pod stałą opiekę Bogurodzicy³⁶. O rozpowszechnieniu jej kultu świadczą m.in. liczne znaleziska steatytowych ikon z jej wyobrażeniem³⁷. Prócz niej patronami miasta byli także wspomniany św. Demetriusz oraz św. Petka, od czasu złożenia jej relikwii w bułgarskiej stolicy, zwana Tyrnowską³⁸. Nagromadzenie zaś relikwii świętych w stolicy czyniło z tego miasta ważny ośrodek kultu dla ortodoksyjnej ludności bułgarskiej, jak również dla poddanych okolicznych państw słowiańskich. Stolica stała się nie

³² R. P a n o v a, *Stoličnijat grad...*, s. 158. O datowaniu tego wydarzenia por. I. D u j č e v, *Rilskijat svetec i negovata obitel*, Sofija 1947, s. 236 (rok 1195) i I. T j u t j u n d ž i e v, *Svedenija za Asenevci vāv vlaškite, srābskite i ruskite letopisi*, „Vekove” 1986, t. 15.4, s. 18 (rok 1194).

³³ D o m e n t i j a n, XXXI, s. 410; P. S l a v č e v, T. D r a g a n o v a, *Sveti Sava srpski u Tārnovgradu*, „Bulgarska izgradni” 1975, t. 5, s. 20–21; B. D r a g a n o v, L. K v i n t o, *Otnovo za srednovekovnoto Tārnovo v ikonografijata na sv. Sava*, „Archeologija” 1976, t. 18.4, s. 48–57; D. O b o l e n s k i j, *Vizantijskoe sodružestvo nacij. Šest’ vizantijskich portretov*, perev. S.A. Ivanov, N.V. Malychina, Moskva 1998, s. 523–524.

³⁴ I. B o ž i l o v, A. T o t o m a n o v a, I. B i l j a r s k i, *Borilov Sinodik. Izdanie i prevod*, Sofija 2010, s. 150, 5–14.

³⁵ I. D u j č e v, *Vāstanieto na Asenevci i kultāt na sveti Dimitār Solunski*, „Sbornik na Bālgarskata akademija na naukite i izkustvata” 1945, t. 41.1, s. 44–51; V. T ā p k o v a - Z a i m o v a, *Quelques reprēsantations iconographiques de Saint Démétrius et l’insurrection des Assénides – première scission de son culte „œcuménique”*, „Byzantinobulgarica” 1978, t. 5, s. 261–267; e a d e m, *Kultāt na sv. Dimitār Solunski i njakoi vāprosi svārzani s vizantijskoto vlijanie v balkanskite i slavjanski zemi*, „Studia Balcanica” 1979, t. 14, s. 5–19; I. B o ž i l o v, *Sedem etjuda...*, s. 152–153.

³⁶ D. I. P o l i v j a n n i, *Mjastoto na Devin grad i negovata rolja*, „Istoričeski pregled” 1984, 40.4, s. 81–85; V. P i s a r o v a, *Kultāt kām Bogorodica v sakralnata zakrila na srednovekovnija grad*, [w:] *Prinosi*, t. I, s. 154, 156.

³⁷ L. K v i n t o, *Steatitova ikona na Bogorodica s mladeneca ot Tārnovgrad*, „Archeologija” 1985, t. 27.2, s. 45–52; T. T o t e v, *Za njakoi pametnici ot malkata kamenna plastika ot Tārnov*, [w:] *Kulturata na srednovekovnija Tārnov...*, s. 123, 124, 125, 127, 131; K. T o t e v, *Icones en steatite de Tarnovgrad*, [w:] *Bulgaria Pontica Medii Aevi*, t. III, *Nessebre*, 27–31.05.1985, ed. V. Gjuzelev, Sofija 1992, s. 254–270; i d e m, *Steatitovi ikoni ot tārnovskata cārkvā*, „Sv. 40 Māčēnici”, [w:] TKŠ, t. V, s. 587–591.

³⁸ I. D u j č e v, *Tārnovo...*, s. 427; V. G j u z e l e v, *Bālgarskata srednovekovna dāržava (VII–XIV w.)*, „Istoričeski pregled” 1981, t. 37.3/4, s. 194; J. A l e k s i e v, *Kultāt kām sv. Petka v stoličnija Tārnov*, „Epochi” 1997, t. 5, s. 266–275.

tylko centrum politycznym, ale też religijnym, stała się celem pielgrzymek³⁹. Tym samym kult Tyrnowa służył również utwierdzeniu samej idei państwowości bułgarskiej i władzy carskiej. W literaturze bułgarskiej tego czasu utrwała się wizerunek Tyrnowa jako miasta opatrnościowego, chronionego i błogosławionego przez Boga. Wspaniałą ilustracją tych zabiegów może być fragment pochodzący z czternastowiecznej *Służby ku czci cesarzowej Teofano*, pióra patriarchy tyrnowskiego Eutymiusza (1375–1393):

Raduje się dziś sławny gród Tyrnowski i przyzywa panującego nad miastami [Konstantynopol – K.M.], mówiąc: Raduj się ze mną matko miast, ponieważ tymi, których ty zrodziłaś, ja się teraz raduję, że ich zdobyłem jako pomocników i wstawienników. Zaprawdę błogosławione jestem pośród miast, gdyż dobre skarby nabyłem – zane relikwie świętych, których wstawiennictwo posiadając od wszelkich okrutników się ratuję. Mając [zaś] jako orędowniczkę czystą Matkę Bożą, za sprawą jej modlitw od wszelakich nieszczęść będziemy wybawieni.⁴⁰

Od początku wieku XIII, a zwłaszcza od jego lat trzydziestych miastu zaczęły towarzyszyć epitety świadczące o jego doniosłej pozycji w całej ideologii związanej z władzą i panowaniem w Bułgarii⁴¹. To wszystko musiał brać pod uwagę każdy pretendent do najwyższej władzy w państwie, gdyż wedle średniowiecznych wyobrażeń, car musiał być prawowiernym chrześcijaninem, otaczającym opieką najświętsze ośrodki carstwa. Częścią programu sakralizacji Tyrnowa było wznoszenie w nim wielu kościołów i klasztorów (do dziś znanych jest przeszło pięćdziesiąt kościołów i kilkanaście klasztorów z tego okresu, a na pewno było ich więcej). Do najważniejszych świątyń miasta należały kościoły – św. Demetriusza, św. Jana Ryłskiego, Wniebowstąpienia Pańskiego (patriarchalny), św.św. Apostołów Piotra i Pawła, św.św. Czterdziestu Męczenników, św. Paraskewy (Petki), św. Bogurodzicy Temniskiej. Wokół niektórych z nich rozwinęły się ośrodki monastyczne⁴². Największe skupisko klasztorów znajdo-

³⁹ D. I. Polivjanni, *Srednovekovnijat bǎlgarski grad...*, s. 144–145; R. Panova, *Stol-icnijat grad...*, s. 148; I. Ivanov, M. Mladenov, *op. cit.*, s. 597.

⁴⁰ Служба, публема въ сѣ днь декемвриа свѣтѣй и славиѣй Девфанѣ царници, сътворена и изложена свѣтѣйшіимъ патриархомъ Тръновскымъ квр Евѣмїемъ, [w:] E. Kałužniacki, *Werke des patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375–1393)*, London 1971, s. 274–275. Wszystkie tłumaczenia w tekście są mojego autorstwa – K.M.

⁴¹ A. Popov, *Epiteti i opredelenija kǎm imeto na srednovekovnata stolica Tǎrnovgrad*, „Godišnik na muzeite ot Severna Bǎlgarija” 1976, t. 2, s. 281–293; idem, *Tǎrnovgrad...*, s. 139.

⁴² Na temat świątyń i klasztorów tyrnowskich zob. m.in.: V. Dimitov, *Razkopkite na Trapezica v Tǎrnovo*, „Izvestija na Bǎlgarskoto archeologičesko družestvo” 1915, t. 5, s. 112–176; J. Nikolova, N. Angelov, *Srednovekovna cǎrkva v zapadnija sklon na chǎlma Momina krepost*, „Izvestija na Okrǎžnija muzej – V. Tǎrnovo” 1964, t. 2.2, s. 19–28; S. Georgieva, *Novi dannii za cǎrkvata „Sv. Petka” i za džamijata na Carevec vǎv Veliko Tǎrnovo*, „Archeologija” 1967, t. 9.1, s. 27–31; J. Nikolova, *Cǎrkvata „Sv. Paraskeva” vǎv Veliko Tǎrnovo*, „Izvestija na

wało się bez wątpienia na terenie tzw. Świętej Góry Tyrnowskiej, jednego z czterech wzgórz, na których rozwijał się ośrodek stołeczny. Miasto i jego najbliższe okolice stały się więc centrum życia mniszego⁴³. Szereg ośrodków monastycznych powstało również w pobliżu miasta. Spośród nich warto wymienić chociażby klasztory – św. Trójcy, Kilifarewski, Preobrażenski, Kypinowski

Okrężnija istoričeski muzej – V. Tärnovo” 1968, t. 4, s. 17–24; eadem, *Gradoustorijstvo...*, s. 250–279; J. Aleksiev, *Cärkva nr. 21 na chälma „Carevec” väv Veliko Tärnovo*, „Archeologija” 1976, t. 18.2, s. 53–62; idem, *Manastirite na Carevec*, [w:] *Veličieto na Tärnovgrad...*, s. 350–352; idem, *Manastirät pri Lobnata Skala*, [w:] *Carstvaštijat grad Tärnovo. Archeologičeski proučvanija*, red. P. Petrov, Sofija 1985, s. 103–105; idem, *Tärnovskite manastiri. Manastirite na Carevec*, „Godišnik na muzeite ot Severna Bälgarija” 1995, t. 20, s. 73–90; Ch. Nurkov, A. Pisarev, *Manastirski kompleks na chälma Caravec*, „Godišnik na muzeite ot Severna Bälgarija” 1979, t. 5, s. 42–49; P. Slavčev, *Cärkovno stroitelstvo v srednekovno Tärnovo*, [w:] TKŠ, t. II, s. 451–463; A. Pisarev, *Za arhitekturnija plan na srednekovnite cärkvi v Tärnovo*, „Godišnik na muzeite ot Severna Bälgarija” 1982, t. 7, s. 47–57; L. Kvinto, *Cärkvite na Trapezica v 1991 g. – sästojanie i nabljudenija*, [w:] *Prinosi*, t. I, red. D. Ovčarov, Sofija 1992, s. 138–145; M. Robov, *Manastirite v Tärnovo i okolnostta prez XII–XIV vek. Avtoferat*, Sofija 1993, s. 1–26; idem, *Novite proučvanija na manastira „Sv. 40 mächenci” väv Veliko Tärnovo i problemät za negovata stroitelna chronologija*, „Izvestija na Regionalnija istoričeski muzej – Veliko Tärnovo” 2000/2001, t. 15/16, s. 142–151; idem, *Cärkva nr 2 i problemät za chronologijata na cärkovното stroitelstvo v iztočното podnožie na Trapezica*, [w:] *Jubileen sbornik v čest na prof. D. Ovčarov*, Veliko Tärnovo 2002, s. 113–119; V. Dimova, *Cärkovni sgradi ot XIII–XIV vek väv Veliko Tärnovo*, [w:] TKŠ, t. VI, *Bälgarskata literatura i izkustvo ot tärnovskija period v istorijata na pravoslavnija svjat*, red. G. Dančev, Veliko Tärnovo 1999, s. 497–509; eadem, *Cärkvite v Bälgarija prez XIII–XIV v.*, Sofija 2008; K. Totev, *Carskata cärkva „Sv. 40 mächenci” i manastirät Velikata lavra v Tärnovgrad (Rezultati ot poslednite archeologičeski razkopki)*, „Archeologija” 2001, t. 43.1/2, s. 30–44; idem, *Carskata cärkva „Sv. 40 mächenci” i manastirät „Velikata lavra” v stoličnija Tärnovgrad sled novite archeologičeski razkopki 1992–2000 g.*, [w:] TKŠ, t. VII, s. 495–517; idem, *Novootkrita cärkva (№ 19) v srednekovnija grad Trapezica*, „Archeologija” 2009, t. 50.3/4, s. 77–91; B. Nikolova, *Pravoslavnite cärkvi prez bälgarskoto srednekovie (IX–XIV v.)*, Sofija 2002, s. 99–108; A. Popov, *Manastirät „Velikata lavra” v pismenite iztočnici, naučnata literatura i archeologičeskite proučvanija*, [w:] *Srednekovno Tärnovo. Archeologičeski proučvanija. Jubileen sbornik*, red. K. Totev, M. Robov, I. Aleksandrov, Veliko Tärnovo 2004, s. 128–143; Ch. Vačev, *Cärkvata „Sveti Ivan Rilski” i mitropolitiskijat kompleks pri chrama „Sveti Petär i Pavel” v Tärnovo*, [w:] *Prof. d.i.n. Stančo Vaklinov i srednekovnata bälgarska kultura*, red. K. Popkonstantinov, B. Borisov, R. Kostova, Veliko Tärnovo 2005, s. 401–405; J. Nikolova, M. Robov, *Chramät na pärvite Asenevci. Cärkvata „Sv. Dimitär” väv Veliko Tärnovo*, Veliko Tärnovo 2005; D. Češmedžiev, *Cärkvata s moštite na sv. Petka v Tärnovo*, [w:] TKŠ, t. VIII, s. 499–511; T. Teofilov, *Cärkvata „Sv. Četirideset Mächenci” i manastirät Velika Lavra v christijanskoto chramovo stroitelstvo na Tärnov*, [bmw.] 2007.

⁴³ Por. K. Marinov, *Między Bułgarią, Bizancjum a Serbią – mnisze peregrynacje św. Teodozjusza Tyrnowskiego i św. Romiła Widyńskiego*, „Balcanica Posnaniensia” 2009, t. 15, s. 102, 103–104, 106.

i Płakowski⁴⁴. Rosło również znaczenie polityczne stolicy, jako ośrodka władzy monarszej, ponieważ kolejni carowie uczynili zeń miejsce swojego stałego pobytu⁴⁵. Stąd prowadzili szeroko zakrojoną działalność dyplomatyczną, tutaj przyjmowali obce poselstwa i stąd wysyłali własnych posłów zagranicę, tu planowali wszelkie działania militarne⁴⁶. Nawet, jeżeli przebywali oni poza jego murami, miasto nie przestawało pełnić swych funkcji stołecznych. Idea miasta-stolicy, jedynej siedziby najwyższej władzy politycznej, zaczęła z jednej strony funkcjonować niezależnie od ideologii politycznej związanej z samym władcą, z drugiej

⁴⁴ R. Panova, *Stoličnijat grad...*, s. 154, 163. Na temat tych ośrodków patrz J. Nikolova, *Razkopki na Kilifarevskija manastir*, „Archeologija” 1978, t. 20.1, s. 21–35; eadem, *Archeologičeski proučavanja na Kilifarevskija manastir*, [w:] TKŠ, t. II, s. 435–442; A. Popov, *Tárnovgrad...*, s. 143; M. Damjanova, *Kām vāprosa za mestopoloženieto na Teodosievija manastir*, [w:] TKŠ, t. IV, s. 334–340; M. Robov, *Manastirite v Tárnovo...*, s. 1–26; idem, *Klifarevskij monastir’ Feodosija Tyrnovskogo – isichastkij i knižnyj centr seređiny XIV veka (Problemy lokalizacii i ustroenija)*, [w:] *Pričernomor’e, Krym, Rus’ v istorii i kul’ture. Materialy II Sudakskoj meždunarodnoj konferencii*, č. 2, Kiew–Sudak 2004, s. 170–174; J. Nikolova, M. Robov, *Teodosievijat manastir pri Kilifarevo v svetlinata na archeologičeskite proučavanja*, [w:] TKŠ, t. V, *Pametnici. Poetika. Istoriografija*, red G. Dančev, Veliko Tárnovo 1994, s. 571–580; J. Aleksiev, K. Popkonstantinov, *Novi dannii za edin krajgradski tárnovski manastir (Starija Preobraženski manastir)*, „Rodina” 1997, nr 1/2, s. 87–96; E. Dankov, *Manastirāt „Sv. Troica” – centār na isichastki ekzistencializām*, „Kula” (Kazanlāk) 1998, t. 1, s. 88–95; J. Aleksiev, *Za manastirite na Sveta Gora, Tárnovskite planini i Tárnovskata Sveta Gora*, „Izvestija na Regionalnija istoričeski muzej – Veliko Tárnovo” 2002, t. 17/18, s. 251–255; T. Ovčarov, *Srednekovnite manastiri (XII–XIV v.) v archeologičeskata karta na Velikotárnovskija kraj*, [w:] TKŠ, t. VII, s. 669–683; K. Dočev, *Kolektivna nachodka ot srebārni moneti na Ivan Aleksandār s Michail Asen ot starija Preobraženski manastir (V. Tárnovo)*, [w:] *Jubileen sbornik v čest na prof. J. Jordanov...*, s. 316–320.

⁴⁵ Stałej rozbudowie i przebudowie w ciągu dwustu lat istnienia carstwa ulegał zamek carski, znajdujący się w centrum miasta, na wzgórzu Carevec – B. Ignatov, *Proučavanja i konservacii na dvorcovija kompleks na krepostta Carevec v Tárnovo*, „Archeologija” 1959, t. 1.1/2, s. 124–134; S. Georgieva, J. Nikolova, N. Angelov, *Architekturat na dvoreca*, [w:] *Carevgrad Tárnov*, t. I, *Zamākāt na bālgarskite care prez Vtorata bālgarska dāržava. Istoriija na proučavanijata, architektura, nadpisi, moneti, kulturni plastove predi izgraždaneto na dvoreca*, red. K. Mijatev, N. Angelov, S. Georgieva, T. Gerasimov, Sofija 1973, s. 39–166, szczególnie s. 60–125; N. Angelov, *Caruskijat dvorec i patriaršijata na Carevec*, [w:] *Carstvaštijat grad Tárnov...*, s. 43–52; J. Aleksiev, *Feodalnijat zamāk i dvorecāt na bālgarskite care na Carevec vāv Veliko Tárnovo*, [w:] *Srednekovnijat zamāk v bālgarskite zemi XII–XIV vek*, red. D. Ovčarov, I. Džambov, Sopot 1987, s. 36–40; R. Ančeva, *Dvorecāt v srednekovnija Tárnovgrad. Kām problema za planovo-kompozicionnata mu struktura i prostranstveno izgraždane*, [w:] TKŠ, t. V, s. 605–616.

⁴⁶ I. Dujučev, *Tárnovo...*, s. 419–421; P. Petrov, *op. cit.*, s. 46–48. Por. świadectwa na ten temat – Ch. Kolarov, *Kām vāprosa za diplomatičeskite otnošenija na Vtorata bālgarska dāržava s italiānskite gradove prez XIV w.*, [w:] TKŠ, t. II, s. 501–513; V. Gjuzeliev, *Drei in Bulgarien gefundene Bleisiegel lateinischer Kaiser von Konstantinopel*, [w:] idem, *Mittelalterliches Bulgarien. Quellen, Geschichte, Hauptstädte und Kultur*, Istanbul 2001, s. 33–40.

zaś stała się jej integralną częścią. Niekiedy nazwa miasta stawała się częścią składową tytulatury władców bułgarskich (Jan Asen II, Jan Aleksander I, Jan Szyszman), uczestnicząc tym samym w procesie utwierdzenia autorytetu państwa⁴⁷. Stolica była jedna i żaden inny ośrodek, nawet jeżeli chwilowo przebywał w nim władca, nie mógł zastąpić jej w polityczno-ideologicznych prerogatywach.

Kolejnym zsakralizowanym elementem budującym prestiż stolicy, był stworzony w ogólnych zarysach do połowy XIII w., a rozbudowany po połowie XIV stulecia, system instytucjonalny „świętego” miasta. Struktura urzędów państwowych Drugiego Państwa została zbudowana jako replika konstantynopolińskiego z okresu panowania Komnenów. Więcej nawet, w swoim rozwoju państwo bułgarskie późnego średniowiecza upodabniało się coraz bardziej do bizantyńskiego modelu polityczno-administracyjnego⁴⁸. Z Bizancjum zapożyczono również całą ideologię uzasadniającą system urzędów państwowych, w tym przypadku stołecznych. Bazował on na światopoglądzie chrześcijańskim. Otóż hierarchiczność urzędów i tytułów nadwornych odzwierciedlała idealny porządek wszechświata, ustanowiony przez Boga. Zgodnie bowiem z bizantyńskim przekonaniem komunikacja z Bogiem mogła odbywać się dwoma drogami, a mianowicie mistyczną drogą indywidualnego oświecenia oraz za pośrednictwem hierarchii kościelnej. Samo określenie *ιεραρχία*, czyli „święty porządek”, „święta zasada”, wskazuje na sposób, w jaki należy odczytywać rolę ustanowionego w Tyrnowie systemu hierarchicznego. Ziemskie hierarchie (tu: urzędy) odwzorowywały niebiański *τάξις*, a więc „porządek”, „ład”. Tak jak wznoszący się ku górze porządek hierarchii niebiańskiej odzwierciedlał drogę stopniowego zbliżania się do Boga, tak lista urzędnicza określała porządek stopniowego zbliżania się do cara, który był namiestnikiem samego Chrystusa⁴⁹. Oczywiście

⁴⁷ A. P o p o v, *Srednekovnata stolica Tǎrnovo v titulaturata na patriarsi i care*, [w:] *Pre-slav. Sbornik*, t. III, red. T. Totev, Varna 1983, s. 286–287; R. P a n o v a, *Stoličnijat grad...*, s. 160. Przeciwny pogląd – G. B a k a l o v, *Srednekovnijat bǎlgarski vladetel (titulatura i insignii)*, Sofija 1995, s. 212. Por. V. G j u z e l e v, *Bǎlgarskata srednekovna dǎrżava...*, s. 201.

⁴⁸ V. G j u z e l e v, *Bǎlgarskata srednekovna dǎrżava...*, s. 193–194, 201; i d e m, *Stolicite na Bǎlgarija...*, s. 25–26; i d e m, *Vizantijsko-bǎlgarskijat dialog v oblastta na kulturata*, „Spisanie na Bǎlgarskata Akademija na Naukite” 2006, t. 119.5, s. 7–8; i d e m, *Wpływy bizantyńskie w średniowiecznej kulturze bułgarskiej*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2009, r. 8.1, s. 10; G. N. N i k o l o v, *op. cit.*, s. 168–170. Por. P. S c h r e i n e r, *Probleme der Grāzisierung des Bulgarischen Reiches im 13. und 14. Jahrhundert*, „Études Balkaniques” 1978, t. 14.4, s. 104–114.

⁴⁹ I. B i l j a r s k i, *Instituciite na srednekovna Bǎlgarija. Vtoro bǎlgarsko carstvo (XIII–XIV vek)*, Sofija 1997, s. 10–12. Na temat rozumienia hierarchii w teologii bizantyńskiej patrz T. S t ę p i e ń, *Przedmowa*, [w:] P s e u d o - D i o n i z y A r e o p a g i t a, *Pisma teologiczne*, tłum. M. Dzielska, przedm. T. Stępień, Kraków 2005, s. 26–50. Na temat recepcji tejże w Bułgarii Tyrnowskiej – E. D a n k o v, *Sv. Dionisij (Psevido) Areopagit i problemāt za metafizikata na nebesnata jerarchija v Tǎrnovskata knižovna škola*, [w:] TKŠ, t. VII, s. 825–838.

w praktyce aparat urzędniczy miał przede wszystkim za zadanie realizowanie określonych zadań. Lista urzędników wyraźnie wskazuje na ich bizantyńskie pochodzenie, jakkolwiek była ona bardziej uproszczona i nie odzwierciedlała w pełni konstantynopolitańskiego przepychu⁵⁰. Dodać należy, że wyższym organem władzy przy monarsze była Rada Bojarska, zwana z greckiego Synklitem. W oparciu o analogie bizantyńskie uważa się, że w jej skład wchodził wielcy bojarzy i członkowie dynastii panującej wraz z patriarchą. Stanowiła ona ciało doradcze władcy i często miała znaczący wpływ na wydarzenia w stolicy i dzieje państwa⁵¹.

Rola bojarów zamieszkujących stolicę szczególnie mocno uwidoczniła się w drugim okresie, który można wydzielić w dziejach późnośredniowiecznej bułgarskiej stolicy, a mianowicie w czasie kryzysu politycznego państwa w latach 1241–1300. Był to czas wzmocnienia pozycji bojarów tyrnowskich, którzy w praktyce byli szafarzami tronu carskiego. To właśnie od ich poparcia zależało, kto panował w stolicy. Wydarzenia tego okresu unaoczniają jeden istotny fakt – posiadanie tytułu carskiego i realna władza w państwie nierozzerwalnie związana była z posiadaniem samego Tyrnowa. Dla każdego pretendenta do tronu jasne było, że prawdziwym, legalnym władcą czyniła go dopiero koronacja dokonana przez patriarchę w kościele św. Demetriusza oraz aprobatą miejscowej elity politycznej (stołecznej hierarchii urzędniczej, w tym przede wszystkim Synklitu) i być może, na wzór Konstantynopola, ludu stolicy (aklamacja?). Stąd cały wysiłek zbrojny kolejnych pretendentów do tronu skierowany był w pierwszym rzędzie na opanowanie miasta stołecznego⁵². Chcąc zadać Bułgarom druzgocącą klęskę, lub narzucić im swoją wolę, armie obcych państw także kierowały się na Tyrnowo. W ciągu swojej dwustuletniej historii stolica była kilkakrotnie oblegana (m.in. w 1186 r., 1190 lub 1191 r., 1196 r., 1217–1218 r., 1243 r., 1256 r., 1257 r., 1278 r., 1279 r., 1299 r., 1300 lub 1301 r., 1393 r.)⁵³.

Pomimo osłabienia władzy carskiej Tyrnowo święciło sukcesy ideologiczne na niwie kościelnej. Zawarcie przez cesarza bizantyńskiego Michała VIII Paleologa (1259–1282) w 1274 r. unii z Kościołem Rzymskim na soborze w Lyonie,

⁵⁰ Na temat hierarchii urzędniczej w Tyrnowie zob.: J. Andrejev, *Tárnovo – dăržaven i cърkoven centăr na Bălgarija prez XII–XIV vek*, [w:] *Istorija na Veliko Tárnovo...*, s. 133–137; I. Biljarski, *op. cit.*, s. 7–115, 125–132, 148–248.

⁵¹ I. Dujučev, *Tárnovo...*, s. 421–422; J. Andrejev, *Tárnovo...*, s. 133–134; S. Stanilov, *Bălgarskata monarchija prez srednite vekove*, Varna 1994, s. 158.

⁵² Szerzej na temat znaczenia Tyrnowa w przebiegu uzurpacji władzy w późnośredniowiecznej Bułgarii oraz procesie jej legalizacji zob. K. Marinow, *Rola Tyrnowa w procesie legalizacji władzy bułgarskich uzurpatorów (XII–XIV w.)*, [w:] *Zamach stanu w dawnych społecznościach*, red. A. Soltysiak, Warszawa 2004, s. 299–313.

⁵³ I. Dujučev, *Tárnovo...*, s. 416–419; P. Petrov, *op. cit.*, s. 48–51; A. Popov, *Stolicata Tárnovgrad văr voennopolitičeskite konfliktii prez XII–XIV vek*, [w:] *Veličieto na Tárnovgrad...*, s. 113–121.

spowodowało silne niezadowolenie części duchowieństwa bizantyńskiego⁵⁴. Na domiar złego w Lyonie cesarz żądał likwidacji niezależności patriarchatu bułgarskiego. Chcąc temu przeciwdziałać, Kościół bułgarski gotów był na początku przystąpić do unii. Wkrótce jednak, pod wpływem carycy Marii Paleologiny, żony cara Konstantyna Ticha (1257–1277), która była wrogo nastawiona wobec bizantyńskiego władcy, patriarchat tyrnowski zmienił swoją ugodową postawę. W stolicy bułgarskiej zaczęło oficjalnie dyskredytować cesarza i realizowaną przez niego politykę kościelną. Patriarcha tyrnowski stanął na czele przeciwników unii. Z inicjatywy bułgarskiej władczyni oddelegowano poselstwo do patriarchów Jerozolimy i Aleksandrii, w poszukiwaniu sojuszników zarówno na niwie czysto kościelnej, jak i wojskowej⁵⁵. Nieugięta już teraz postawa bułgarskiego hierarchy musiała przyczynić się do poniesienia jego autorytetu wśród tych przedstawicieli społeczności ortodoksyjnej, którzy stanęli na stanowisku bezwzględnej niezależności Kościoła Wschodniego od papieżstwa. W oficjalnej literaturze bułgarskiej zaczęto więc lansować ideę pierwszorzędną roli ośrodka tyrnowskiego dla całej ekumeny ortodoksyjnej. Odzwierciedleniem tych tendencji było określenie przez niejakiego mnicha Arkadiusza w *Apostole Tyrnowskim*, pod rokiem 1276–1277, Ignacego, patriarchy tyrnowskiego, mianem *ѿтльпа правовѣрна*, czyli ‘filaru/ostoi prawowierności/ortodoksji’⁵⁶. Mniej więcej w tym samym okresie pojawia się w literaturze nowe określenie, którym zaczęto charakteryzować stolicę bułgarską, mianowicie „Carigrad Tyrnow” (Carogród Tyrnowo), naśladujące słowiańską nazwę Kostantynopola. Wszystko to miało prowadzić do poddania w wątpliwość prawa stolicy nad Bosforem do przewodnictwa w świecie ortodoksyjnym⁵⁷. Stolica bułgarska miała stać się „nowym Carogrodem”, schronieniem dla zagrożonej ortodoksji. Z politycznego punktu widzenia już po upadku Konstantynopola w 1204 r. i odnowieniu patriarchatu bułgarskiego w 1235 r. daje się zauważyć dążenie do rywalizacji z Konstantynopolem, zwłaszcza, że znajdował się on wówczas w rękach łacińskich, a ortodoksyjni patriarchowie stolicy zmuszeni zostali do schronienia się w małoazjatyckiej Nikei.

⁵⁴ G. Ostrogorski, *Dzieje Bizancjum*, przekł. pod red. H. Evert-Kappesowej, Warszawa 1968, s. 365.

⁵⁵ Szerzej na temat tych wydarzeń: P. Pavlov, *Bългария, Vizantija i Mamljuški Egipet prez 60-te – 70-te godini na XIII vek*, „Istoričeski pregled” 1989, t. 45.3, s. 15–24; I. Biljarski, I. Iliev, *Papa Nikolaj IV i bǎlgarite*, „Istoričeski pregled” 1997, t. 53.5–6, s. 159–187.

⁵⁶ B. Christova, D. Karadžova, E. Uzunova, *Beleški na bǎlgarskite knižovnici X–XVIII vek*, t. I, X–XV vek, Sofija 2003, s. 31 (nr 16). Komentarz u V.N. Zlatarski, *Istorija na bǎlgarskata dǎrżava prez srednite vekove*, t. III, *Vtoro bǎlgarsko carstvo. Bǎlgarija pri Asenevci (1187–1280)*, Sofija 1940, s. 534–535, 600; J. Andreev, *Tǎrnovo...*, s. 140–141; B. Nikolova, *Ustrojstvo i upravlenie na Bǎlgarskata pravoslavna cǎrkva (IX–XIV vek)*, Sofija 1997, s. 260–261; I. Tjutjundziev, *Tǎrnovskijat episkopat XII–XXI v.*, Veliko Tǎrnovo 2007, s. 45–47.

⁵⁷ V. Tǎpkova-Zaimova, *Tǎrnovo meżdu Erusalim...*, s. 257–258.

Z kolei dalekie usytuowanie tego ostatniego miasta oraz utrudniony dostęp do niego stwarzał Tyrnowowi szansę na stanie się głównym ośrodkiem kościelnym dla okolicznych ludów ortodoksyjnych⁵⁸. Nie jest więc przypadkiem, że w późniejszych ruskich latopisach (z XV–XVI stulecia) to właśnie władcę tyrnowskiego przedstawiano jako obrońcę ortodoksji⁵⁹. Kres temu dążeniu położyły nękające państwo bułgarskie od lat czterdziestych XIII stulecia najazdy tatarskie oraz szerzący się, po części jako ich pokłosie, kryzys polityczny w carstwie⁶⁰. Z tego też powodu, w czasie słabości władzy świeckiej, to Kościół stał się propagatorem uniwersalistycznych idei carskich, związanych bezpośrednio z podkreśleniem wyjątkowości miasta stołecznego. Idea Tyrnowa jako „drugiego Konstantynopola” lub „trzeciego Rzymu” podjęta została ponownie w połowie XIV stulecia⁶¹.

Wyrazistym świadectwem tej tendencji są dwie wzmianki w źródłach pochodzących z tego właśnie okresu. I tak, w napisanym około 1363–1364 r. *Żywocie św. Teodozjusza Tyrnowskiego*, wybitnego bułgarskiego hezychasty, Kallist, patriarcha Konstantynopola (1350–1353, 1355–1363/1364), określił Tyrnowo, miasto panujące nad Bułgarami, mianem „zaprawdę drugiego i w słowach, i w czynach, po mieście Konstantyna”⁶². Z kolei komentując upadek starożytno-

⁵⁸ I. Dujčev, *Tárnovo...*, s. 426–427; D.I. Polivjanni, *Srednovekovnijat bálgarski grad...*, s. 143.

⁵⁹ Szerzej na ten temat – V. Gjuzelev, *Bálgarskoto carstvo...*, s. 121–122, 127.

⁶⁰ D.I. Polivjannyj, *Tyrnovgrad glazami...*, s. 266–267; V. Gjuzelev, *Bálgarskoto carstvo...*, s. 122–123, 127–128. Idea Carogrodu-Tyrnowa pojawiła się już za czasów Jana Asena II.

⁶¹ I. Dujčev, *Tárnovo...*, s. 430–431; V. Tăpkova-Zaimova, *Les idées de Rome et de la Seconde Rome chez les Bulgares*, [w:] *Roma, Costantinopoli, Mosca*, a cura di P. Catalano, P. Siniscalco, Roma 1981, s. 390–396; eadem, *Bálgaro-vizantijskite otnošenija i koncepciiite za „vtorija” i „tretija” Rim*, „Studia Balcanica” 1983, 17, s. 27–38; eadem, *Tárnovo meždu Erusalim...*, s. 257–261; eadem, *Meždu Ochrid i Tárnovo (Oformjane na cārkovnata politika na v Tárnovska Bálgarija)*, [w:] TKŠ, t. VI, s. 337–346; eadem, *Obrazăt na Tárnovo v izsledvanijata za Tárnovskata knižovna škola*, [w:] TKŠ, t. VIII, s. 31–32; J. Andreev, *Tárnovskata knižovna tradicija i idejata za tretija Rim*, [w:] TKŠ, t. III, s. 310–316; V. Gjuzelev, *Stolicite na Bálgarija...*, s. 29; V. Tăpkova-Zaimova, P. Bojčeva, *Ochrid, Tárnovo i otvăddunavskite knjažestva (XIII–XV v.)*, [w:] TKŠ, t. VII, s. 375–399; M. Kaimakamova, *Turnovo – New Constantinople: The Third Rome in the Fourteenth-Century Bulgarian Translation of Constantine Manasses’ Synopsis Chronicle*, [w:] *The Medieval Chronicle*, t. IV, ed. E. Kooper, Amsterdam–New York 2006, s. 91–104; eadem, *Pandechovoto proročesko skazanie ot XIII v. i zaraždaneto na idejata „Tárnovo-nov Carigrad” – „tretija Rim”*, [w:] „Bálgarija, zemja na blaženi...”. In *Memoriam Professoris Iordani Andreevi*, Veliko Tárnovo 2009, s. 320–354; eadem, *Vlast i istorija v Bálgarija v kraja na XII i prez XIII v.*, „Zbornik radova Vizantološkog instituta” 2010, t. 47, s. 215–245; E. Dankov, *Metafizičnite párvoosnovi na Tárnovskija isichazăm i doktrinata „Treti Rim”*, [w:] TKŠ, t. VIII, s. 609–621.

⁶² Житіє и жизнь преподобнаго отца нашего Девдося иже въ Трѣновѣ постничьствовавшаго списано светѣишимъ патриархомъ Квнстантіна града кырѣ Каллестомъ, § 4, stătkmi za izdanie V.N. Zlatarski, „Sbornik za Naučni Umotvorenija” 1904, t. 20.2, s. 12, 12–13.

go Rzymu, bułgarski tłumacz bizantyńskiej kroniki Konstantyna Manasses (przekładu dokonano w 1345 r.) stwierdził w jednej z dodanych przez siebie not, że „takie rzeczy przydarzyły się staremu Rzymowi... a nasz nowy Carogród [tzn. Tyrnowo – K.M.] rośnie i rozkwita, umacnia się i odmładza, i niechże tak rośnie do końca [świata – K.M.]”⁶³. Komentując powyższe fragmenty, Iwan Bożiłow klarownie przeciwstawił oba punkty widzenia – bizantyński i bułgarski. Uznał bowiem, że konstantynopoliński patriarcha świadomie podkreślił drugorzędną pozycję bułgarskiego ośrodka, umniejszając w ten sposób jego znaczenie w bizantyńskiej wspólnocie narodów, ograniczonej zresztą tutaj wyłącznie do obszaru Bałkanów, jakkolwiek bułgarski uczony przyznał, że bizantyński hierarcha znacząco docenił w ten sposób rolę Tyrnowa⁶⁴. Wydaje się jednak, że można ukazać sformułowanie Kalista w jeszcze szerszym kontekście. Otóż okres XIII–XIV wieku to w Bizancjum apogeum popularności idei Konstantynopola jako centralnego ośrodka dla wschodniego, ortodoksyjnego, świata, wyrosłego z kultury greckiej (szerzej – hellenistycznej, a więc w ogóle orientalnej). Jakkolwiek nigdy nie zerwano ideowego połączenia ze starożytnym Rzymem, koncentrowano się jednak przede wszystkim na fakcie, że Konstantynopol był stolicą nowego, chrześcijańskiego imperium. Stał się więc także nową Jerozolimą, czyli najważniejszym miastem dla wszystkich wiernych prawdziwemu Bogu. Tych, którzy chwalili go i służyli mu w jedynie właściwy sposób. Pogląd ten dodatkowo wzmacniał fakt, że pozostałe ośrodki patriarchalne Wschodu, mianowicie Aleksandria, Antiochia i Jerozolima w szczególności, znajdowały się w rękach niewiernych. Rzym natomiast opanowany był przez schizmatyków, którzy w dodatku usankcjonowali splądrowanie i zniszczenie bizantyńskiej stolicy w 1204 r. Poza tym, jako stolica, w odróżnieniu od Konstantynopola, miał korzenie pogańskie⁶⁵.

W tym kontekście uznanie Tyrnowa za drugą stolicę prawowiernego chrześcijaństwa było niezwykle zaszczytem. W ten oto sposób wyniesione ono zostało do rangi drugiego, co do ważności miasta szeroko pojętej bizantyńskiej wspólnoty narodów. Drugiej stolicy chrześcijańskiego Wschodu. W pewien sposób ustawiało go to w pozycji, jaką zajmował Konstantynopol względem Rzymu w okresie IV–VI stulecia⁶⁶. W pozycji, z której sami Bułgarzy mogli personifi-

⁶³ *Srednebolgarskij perevod chroniki Konstantina Manassii v slavjanskich literaturach*, vved. D.S. Lichačeva, issled. I.S. Dujčev i M.A. Salmina, potgot. M.A. Salmina, Sofija 1988, s. 152.

⁶⁴ I. B o Ź i l o v, *Sedem etjuda...*, s. 202–203.

⁶⁵ Por. rozważania – H. A h r w e i l e r, *Constantinople, Seconde Roma: le tournant de 1204*, [w:] *Roma, Costantinopoli, Mosca...*, s. 308–314; M. S a l a m o n, *Costantinopoli: „Nuova Roma” o „Roma Orientale”?*, [w:] *Itinerari di idee, uomini e cose fra Est ed Ovest Europeo*, a cura di M. Ferrazzi, Udine 1990, s. 471–473.

⁶⁶ Na temat rozwoju wczesnobizantyńskiej ideologii związanej z Konstantynopolem patrz M. S a l a m o n, *Rozwój idei Rzymu-Konstantynopola od IV do I połowy VI w.*, Katowice 1975.

kować swoją stolicę jako godną potomkinię i uczennicę „matki miast”, czyli Konstantynopola (por. służbę ku czci św. Teofano), dalej starać się o zrównanie z bizantyńskim ośrodkiem stołecznym, a w przypadkach odejścia tegoż od prawowierności (jak np. w 1274 r.) doprowadzić do podważenia jego pierwszeństwa⁶⁷.

Ranga miasta rzeczywiście wzrosła po 1235 r., gdy dotychczasowe arcybiskupstwo tyrnowskie stało się autokefalicznym patriarchatem⁶⁸. O jego roli świadczą również organizowane w nim sobory ogólnonarodowe⁶⁹. Niewątpliwie wpływ na ich organizację w stolicy miał fakt, że była ona również stałym miejscem przebywania najważniejszej osoby duchownej w carstwie. Sobory te, na wzór bizantyński, zwoływali sami władcy, którzy brali bezpośredni udział w obradach, w charakterze świeckich zwierzchników Kościoła. Wolno sądzić, że obrady odbywały się w Tyrnowie ze względu na stołeczny charakter ośrodka miejskiego. Udział cara w posiedzeniach, prócz roli czysto praktycznej, polegającej na poparciu władzy świeckiej dla postanowień soborowych, miał również charakter symboliczny. Oto władca, najważniejszy ze świeckich wiernych, brał udział w walce o czystość wiary. Autorytet jego władzy wzrastał, będąc uświęcony przez udział w soborze. Z biegiem czasu nazwa Tyrnowo stała się także stałym elementem tytułatury patriarchów (wcześniej arcybiskupów i prymasów) tyrnowskich (np. „archiepiscopus Trinovitanus, primas totius Bulgarie et Blachie” z 1204 r.⁷⁰, патриархъ вѣспаснаго града Трънѡва вѣсѣмъ Българѡмъ in-skrypcja z 1263/64 r.⁷¹ i ἀγιώτατε πατριάρχα Τρνόβου καὶ πάσης Βουλγα-

⁶⁷ Por. I. Božílov, *Sedem etjuda...*, s. 203; W. Gjuzelew, *Wpływy bizantyńskie...*, s. 11.

⁶⁸ B. Nikolova, *Ustrojstvo i upravljenje...*, s. 202–203.

⁶⁹ Na ich temat: J. Andreev, *Dve chronologičeski izpravki kām epochata na car Ivan-Aleksandār: koga Ivan-Aleksandār e stāpil na bālgarskija prestol i prez koja godina se e sāstojal sāborāt protiv bogomilite i evreite*, [w:] TKŠ, t. IV, s. 302–309; D. Goniš, *Sāstav na Tārnovskija sābor ot 1359 g.*, „Istoričeski pregled” 1986, t. 42, 1, s. 40–4; D. Angelov, *Bogomilstvoto*, Sofija 1993, s. 380–381, 443, 449, 464–465, przyp. 35; K. Dočev, *Antieretičeskite sābori v Tārново prez 50-te godini na XIV v., otrazeni v monetosečeneto na car Ivan-Aleksandār*, [w:] TKŠ, t. V, s. 535–539; J. Aleksičev, *Za mjestoto i datata na cārkovnite sābori v Tārново*, [w:] *Bog i car v bālgarskata istorija*, red. K. Vačkova, Plovdiv 1996, s. 140–144; I. Čokoev, K. Totev, *Evrejskata obštност v Tārново i cārkovnijat sābor ot 1359 g.*, [w:] TKŠ, t. VI, s. 523–528.

⁷⁰ *Innocentii III et Caloiohannis regis epistolae*, 24, ed. I. Dujčev, [w:] *Fontes Latini Historiae Bulgaricae*, t. III, ed. I. Dujčev, S. Lišev, B. Primov, M. Vojnov, Serdicae 1965, s. 344 [dalej: *Innocentii III et Caloiohannis regis epistolae*]. Por. *Innocentii III Romani Pontificis regestorum sive epistolarum*, VII (*Pontificatus anno VII, Christi 1204*), Ep. 11 (65), [w:] *Patrologiae cursus completus... series latina*, t. 215, ed. J.-P. Migne, Parisiis 1891, kol. 295 A [dalej: *Innocentius*, VII, Ep.]. Fragmenty z listów papieża Innocentego III i cara Kalojana podają za pierwszym z cytowanych wydań, gdyż jest lepsze pod względem krytycznym.

⁷¹ K. Popkonstantinov, *Starobālgarski kitorski nadpisi ot s. Troica, Šumenski okrāg*, „Archeologija” 1980, t. 22.4, s. 58.

ρίας z drugiej połowy XIV w.⁷²)⁷³. Już w swojej korespondencji z Innocentym III, z początków XIII stulecia, car Kałojan wzywał papieża, by ten wyniósł arcybiskupa tyrnowskiego do godności patriarchy „w świętym i wielkim Kościele Tyrnowa, pierwszym mieście całej Bułgarii”⁷⁴. I co ważniejsze, jak już wspominałem, nazwa stolicy, jak sądzą niektórzy uczeni, stała się częścią tytułatury niektórych władców bułgarskich, a więc mogła odgrywać istotną rolę w legalizacji władzy carskiej⁷⁵.

Z kolei badania archeologiczne prowadzone na terenie dzisiejszego Wielkiego Tyrnowa, ujawniły interesujący fakt występowania monogramów poszczególnych władców i patriarchów tyrnowskich na niektórych naczyniach ceramicznych, znajdujących w dawnej stolicy⁷⁶. Ciekawe, że tego rodzaju zabytki (jak na razie najwcześniejsze ze schyłku XIII w.), występują wyłącznie w Tyrnowie i na terenach położonych w pobliżu miasta⁷⁷. Jeżeli rację mają ci uczeni, którzy interpretują je jako przejaw kultu władzy carskiej i patriarchalnej, to mamy tu do czynienia z pewną homogeniczną kulturą, związaną bezpośrednio z miastem stołecznym i żadnym innym, co znów świadczyłoby o odmienności i randze Tyrnowa⁷⁸. Schematyczny wizerunek murów stolicy i skrót TRNV pojawił się

⁷² J. Darrouzès, *Ektesis néa. Manuel de pitakia du XIVe s.*, „Revue des Études Byzantines” 1969, t. 27, s. 40.

⁷³ Komentarz – A. Popov, *Srednovkovnata stolica Tärnovo...*, s. 283–286; B. Nikolaova, *Ustrojstvo i upravljenje...*, s. 257–267.

⁷⁴ *Innocentii III et Caloiohannis regis epistolae*, 19, s. 339. Por. Innocentius, VII, Ep. 6 (48), kol. 291 A.

⁷⁵ Por.: A. Popov, *Srednovkovnata stolica Tärnovo...*, s. 286–287; S. Stanilov, *op. cit.*, s. 140–141; R. Panova, *Stoličnijat grad...*, s. 160.

⁷⁶ I. Džambov, *Novootkriti nadpisi i monogrami vărchu glineni sädove ot Carevec*, „Vekove” 1978, t. 7.6, s. 64–68; i dem, *Inscriptions et monogrammes chrétiens du patriarcat de Tärnovo (XIVe siècle)*, „Balkan Studies” 1985, t. 25.1, s. 11–24; J. Aleksiev, *Sgrafito keramika s monogrami i nadpisi ot Tärnovgrad*, [w:] TKŠ, t. II, s. 443–450; A. Popov, *Monogrami na bälgarskite care*, [w:] *Bälgarsko srednovkovie. Sbornik v čest na prof. Ivan Dujčev*, Sofija 1980, s. 172–192; i dem, *Carski monogrami i chrealdičeski izobraženija ot Tärnovgrad (XIII–XIV vek)*, [w:] *Bälgarija 1300. Institucii i dăržavna tradicija*, t. II, Sofija 1982, s. 341–358; M. Robov, *Za upotrebata na sädove s carski i patriaršeski monogrami prez XIII–XIV vek*, [w:] TKŠ, t. IV, s. 395–403. Na niektórych naczyniach ceramicznych widnieją także wyobrażenia zwierzęce (np. orłów), które interpretowane są jako przedstawienia heraldyczne władców bułgarskich.

⁷⁷ M. Robov, *Za upotrebata na sädove...*, s. 399.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 400, 403. Inne poglądy na charakter tych zabytków – K. Mjatev, *Vizantijska sgrafito keramika v carskija dvorec v Tärnovo*, „Archeologija” 1967, t. 9.3, s. 9; S. Georgieva, *Keramika ot dvoreca na Carevec*, [w:] *Carevgrad Tärnov*, t. II, *Dvorecät na bälgarskite care prez Vtorata bälgarska dăržava. Keramika, bitovi predmeti i vöräženie, nakiti i täkani*, red. K. Mjatev, D. Angelov, S. Georgieva, T. Gerasimov, Sofija 1974, s. 66; A. Popov, *Carevgrad Tärnov*, t. IV, *Srednovkovni nadpisi, monogrami, bukvi i znaci ot tärnovskata „Velika Lavra”*, Sofija 1984, s. 26–53; N. Ovčarov, *Monogrami na car Michail Šišman ili znaci v pogrebalnija*

także na rewersie pewnej serii monet miedzianych wypuszczonych w obieg z polecenia cara Jana Aleksandra I (1331–1371)⁷⁹. O tym, jak trwała była pamięć o znaczeniu miasta stołecznego w świadomości społeczeństwa bułgarskiego świadczyć może fakt, że w pięćset lat po upadku stolicy Drugiego Carstwa, właśnie w Tyrnowie, w bazylice św.św. Czerdziesu Męczenników, Ferdynand I, książę małej Bułgarii, oficjalnie przyjął tytuł carski odziedziczony po dawnych władcach „świętego” miasta⁸⁰.

Stołeczny charakter średniowiecznego Tyrnowa sprzyjał także powstawaniu i gromadzeniu dóbr duchowych – miasto stało się najważniejszym ośrodkiem kulturalnym w państwie, mającym przemożny wpływ na cały kraj, a także na obszary znajdujące się poza jego granicami⁸¹. Tyrnowo zamieszkiwali, zwłaszcza od czasów cara Jana Asena II (1218–1241), jedni z najwybitniejszych przedstawicieli kultury bułgarskiej⁸². Dowodzi tego rozwój i dorobek kilku prądów artystycznych, określanych przez współczesną naukę mianem różnorodnych „szkół” tyrnowskich. Takowe powstały w zakresie architektury, literatury, malarstwa i zdobnictwa rękopiśmiennego⁸³. Podobnie zresztą jak to miało miejsce w Kon-

obrjad?, [w:] *Prinosi*, t. I, s. 261–264; R. Ančeva, *Monogrami na bǎlgarski care vǎrchu sgrafito keramika ot Carevec*, [w:] *Bog i car...*, s. 109–118.

⁷⁹ K. Dočev, *Moneti i parično obrǎštenie v Tǎrnovo XII–XIV v.*, Veliko Tǎrnovo 1992, s. 98, tabl. XXXIII, 1, na s. 234; S. Aleksandrova, *Za izobraženieto na krepost s tri kuli vǎrchu mednite moneti na car Ivan Aleksandǎr s Michail Asen*, [w:] *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. V čest na profesor Veselin Beševliev*, red. K. Popkonstantinov, Sofija 2003, s. 315–321. Na tych monetach car przedstawiony został wraz ze swym synem, Michałem Asenem, który wkrótce miał ożenić się z Marią-Ireną, córką cesarza bizantyńskiego Andronika III Paleologa (ślub miał miejsce pod koniec 1338 lub na początku 1339 r.). Monety te miały więc podnieść prestiż młodego carewicza przed zamierzonym małżeństwem. Wybito duże ilości tych monet, zarówno srebrnych, jak i miedzianych. Na rewersie widniała bądź podobizna Chrystusa, bądź wspomniane przedstawienie murów obronnych stołecznego miasta. Propagandowy charakter tych emisji, związany z kultem miasta stołecznego jest dość czytelny. Motyw bram i murów miejskich, mógł symbolizować siedzibę władzy, która w tym przypadku znajdowała się w Tyrnowie – por. dla terenów polskich końca średniowiecza W. Kraśowski, *Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski*, t. III, *Budownictwo i architektura w warunkach społeczeństwa stanowego (czwarta ćwierć XIV–XV w.)*, Warszawa 1991, s. 266.

⁸⁰ I. Božilov, *Kulturata...*, s. 195.

⁸¹ K. Mijatev, *Carevgrad Tǎrnov...*, s. 8, 17; A. Popov, *Tǎrnovgrad...*, s. 139; idem, *Tǎrnovo – naj-goljamoto kulturno središte na Bǎlgarija prez XIII–XIV vek*, [w:] *Veliko Tǎrnovo prez vekovete...*, s. 89–106; I. Božilov, *Kulturata...*, s. 162–164, 188–189.

⁸² G. Bakalov, *op. cit.*, s. 215, przyp. 104; R. Panova, *Stoličnijat grad...*, s. 144, 150; V. Gjuzelev, *Stolicite na Bǎlgarija...*, s. 28.

⁸³ K. Mijatev, *Carevgrad Tǎrnov...*, s. 13–17; I. Dujčev, *Tǎrnovo...*, s. 427–430; A. Popov, *Tǎrnovgrad...*, s. 143–149; J. Nikolova, *Tǎrnovo kato stolica...*, s. 64, 66–68. Poza tym por. m.in.: L. Mavrodinova, *Kǎm vǎprosa za sǎštstvuvaneto na Tǎrnovskata živopisna škola – stenopisite na Trapezica*, „Izvestija na Instituta po izkustvoznanie” 1970, t. 14, s. 85–115; P. Dinekov, *Tǎrnovskata knižovna škola v razvitiето na bǎlgarskata literatura*, [w:] TKŠ, t. I,

stantynopolu⁸⁴. Działalność takich wybitnych przedstawicieli piśmiennictwa bułgarskiego związanych ze stolicą, jak Teodozjusz Tyrnowski, mnisi Dionizy i Symeon, patriarcha Eutymiusz, Grzegorz Camblak i inni, uzasadnia twierdzenie, że w XIV stuleciu miał miejsce drugi „złoty wiek” literatury starobułgar-

red. P. Rusev, G. Dančev, E. Sarafova, Sofija 1974, s. 15–26; i d e m, *Tärnovskata knižovna škola (Istorija, osnovni čerti, značenje)*, „Starobälgarska literatura” 1987, t. 20, s. 3–19; P. Rusev, *Školata na Evtimij Tärnovski v manastira „Sv. Troica”*, [w:] TKŠ, t. I, s. 27–38; V. Velčev, *Tärnovskata knižovna škola i predrenesansovoto dvizenie na Balkanite*, [w:] TKŠ, t. I, s. 243–255; S. Kožucharov, *Tärnovskata knižovna škola i razvitiето na chimničnata poezija v starata bälgarska literatura*, [w:] TKŠ, t. I, s. 277–309; M. Cončeva, *Za Tärnovskata živopisna škola*, [w:] TKŠ, t. I, s. 323–348; G. Dančev, *Tradiciite na Tärnovskata knižovna škola v žitieto na Stefan Dečanski ot Grigorij Camblak*, [w:] TKŠ, t. I, s. 459–467; i d e m, *Dimitär Kantakuzin i agiografskite tradicii na Tärnovskata knižovna škola*, [w:] TKŠ, t. II, s. 156–168; i d e m, *Simbioza na žanroвете v tvorčestvoto na njakoi pisateli ot Tärnovskata knižovna škola*, [w:] TKŠ, t. V, s. 17–24; Archim. Gorazd, *Tärnovskata knižovna škola kato prosveten centär prez XIV v.*, [w:] TKŠ, t. I, s. 469–476; G. Petkov, *Evtimij Tärnovski i školata mu spored „Skazanie o pismenech” ot Konstantin Kostenečki*, [w:] TKŠ, t. I, s. 531–544; D. Ivanova–Mirčeva, *Otraženieto na ezika i stila na Tärnovskata knižovna škola v chomiletičnata literatura ot XIV v.*, [w:] TKŠ, t. II, s. 269–281; C. Petrov, *Ikonografija na scenata „Uspenie Bogorodično” v Tärnovskata živopisna škola*, [w:] TKŠ, t. II, s. 602–609; L. Praškov, *Za Tärnovskata živopisna škola i chronologijata na nejnite pametnici ot kraja na XII do kraja na XVI v.*, [w:] 1300 godini bälgarsko izobrazitelno izkustvo, Sofija 1984, s. 41–49; A. Božkov, *Tärnovskata srednekovna chudožestvena škola*, Sofija 1985; L. Boeva, *Tyrnovskaja litaraturnaja škola i Velikie Čet’i-Minei mitropolita Makarija*, [w:] TKŠ, t. IV, s. 64–75; D. Kenanov, *Simeon Metafrast i Tärnovskata knižovna škola*, [w:] TKŠ, t. IV, s. 26–36; N.C. Kočev, *Tärnovskata knižovna škola v konteksta na kulturnija kipež väv Vizantija i na Zapad prez XIV vek*, [w:] TKŠ, t. IV, s. 278–294; M. Dolmova, *Izkustvoto v srednekovno Tärnovo*, [w:] *Carstvaštijat grad Tärnovo...*, s. 196–214; e a d e m, *Čärkovnata živopis na Trapezica*, [w:] *Bälgarija i Evropa – tradicii i sävremennost*, Veliko Tärnovo 2004, s. 114–121; D.I. Polivjanni, *Srednekovnijat bälgarski grad...*, s. 145–150; B. Christova, *Käm väprosa za prevodačeskoto izkustvo na Tärnovskata knižovna škola*, [w:] TKŠ, t. V, s. 253–258; I. Charalampiev, *Chimnopisecät Efrem i pravopisno-ezikovite tradicii na pisatelite ot Tärnovskata knižovna škola*, [w:] TKŠ, t. V, s. 273–284; M. Tichova, *Käm prevodite na Tärnovskata knižovna škola*, [w:] TKŠ, t. V, s. 391–400; N. Dončeva–Panajotova, *Käm teorijata i praktikata na stila „pletienie sloves” v proizvedenijata na pisatelite ot Tärnovskata knižovna škola*, [w:] TKŠ, t. VII, s. 19–33; N. Nikolov, *Chudožestvenost na literaturata na srednekovnija Tärnovgrad*, [w:] TKŠ, t. VII, s. 105–115; i d e m, *Žitieto – žanr v Tärnovskata knižovna škola*, [w:] TKŠ, t. VIII, s. 147–152; G. Podskalsky, *Hésychasme ou Palamisme dans l’école littéraire de Tärnovo? Thésés critiques*, [w:] TKŠ, t. VII, s. 461–465; R. Dankova, *Kategorialnite schvaštianija za uma i razuma i tjachното razbirane v Tärnovskata knižovna škola*, [w:] TKŠ, t. VII, s. 717–725; e a d e m, *Noologičnata realnost v tradiciite na Tärnovskata knižovna škola*, [w:] TKŠ, t. VIII, s. 623–632; L. Georgiev, *Ot räkopisa käm izdatelskata tradicija. Tärnovskata knižovna škola i načaloto na bälgarskata pätepisna literatura*, [w:] TKŠ, t. VIII, s. 153–167. Szerzej na temat literatury Drugiego Carstwa Bułgarskiego patrz *Istorija na bälgarskata srednekovna literatura*, säs. A. Miltenova, Sofija 2008, s. 435–616.

⁸⁴ Por. I. Božilov, *Vizantijskijat svjat...*, s. 292–300.

skiej, porównywalny z czasami cara Symeona I (893–927)⁸⁵. Mecenat dworu carskiego⁸⁶, jak również kościelne pochodzenie twórców tych dóbr, nadawały kulturze stołecznej charakter oficjalny. Nie oznacza to bynajmniej, że na marginesie oficjalnej sztuki i literatury, zgodnej z kanonami kościelnymi i ideologią carską, nie powstawały dzieła apokryficzne (bądź pseudokanoniczne), czy też nie szerzyły się herezje i praktyki pogańskie⁸⁷.

Mówiąc ogólnie, model reprezentowany przez kulturę tyrnowską to model chrześcijański, wypracowany w ramach wschodniej ekumeny ortodoksyjnej. Przez cały zresztą okres istnienia Drugiego Carstwa, głównym zadaniem twórców tyrnowskich było przyswojenie dorobku cywilizacji bizantyńskiej. W ten sposób Tyrnowo najdłużej oddziaływało na resztę kraju, jak i po części na pozostałych członków wspólnoty *Slavia Orthodoxa*, w sferze transplatacji i adaptacji wzorców bizantyńskich w zakresie nie tylko ustroju państwowego i kościelnego, lecz również szeroko pojętej dziedziny sztuki. Badając relacje bułgarsko-bizantyńskie, pamiętać należy, że ta transplatacja kulturowa odbywała się za pośrednictwem Kościoła i w ramach wspólnej wiary, stąd też nie miała większego wpływu na relacje polityczne pomiędzy tymi państwami. Dzięki temu w Tyrnowie kultura wschodniochrześcijańska uzyskała własne oblicze, nie była jedynie wierną kopią konstantynopolitańskiej⁸⁸. Dostosowanie wzorców bizantyńskich do potrzeb dworu bułgarskiego dało impuls rozwojowi dążenia do zrównania z Konstantynopolem, a nawet do zrodzenia się idei negującej jego pierwszeństwo w świecie ortodoksyjnym (w aspekcie religijnym i politycznym). Z drugiej jednak strony, dorobek kultury tyrnowskiej stanowił jeden z „typów” czy też „wariantów” szeroko pojętej kultury bizantyńskiej, która za pośrednictwem stoli-

⁸⁵ I. Du j č e v, *Tärnovo...*, s. 428–429. Por. N.C. K o č e v, *Tärnovskata knižovna škola...*, s. 293–294.

⁸⁶ Por. m.in.: K. M e č e v, *Pokrovitel na knižninata. Očerak za car Ivan Aleksandär*, Sofija 1977; i d e m, *Car Ivan Asen Vtori i literaturata (Väprosät za priemstvenostta v razvoja na bälgarskata knižnina ot IX do XIII vek)*, [w:] TKŠ, t. IV, s. 19–25.

⁸⁷ Por.: K.M. K u e v, *Pronikvane na nestorianstvo v Tärnovo prez XIV v.*, „Vekove” 1978, t. 7.2, s. 38–40; L. K v i n t o, B. D r a g a n o v, *Olovna plastinka s molitvi i zaklinanie ot Tärnovgrad*, [w:] *Sbornik v pamet na prof. Stančo Vaklinov*, red. V. Gjuzelev, Sofija 1984, s. 239–245; D. A n g e l o v, *Obšestvena ideologija i socialno-religiozni dviženija*, [w:] *Istorija na Veliko Tärnovo...*, s. 196–220; J. A l e k s i e v, *Elementi na sinkretizäm v kulturata na stoličnija i sledstoličnija Tärnov*, [w:] *Kriptomichristijanstvo i religiozen sinkretizäm na Balkanite*, Sofija 2002, s. 111–114.

⁸⁸ R. P a n o v a, *Stoličnijat grad...*, s. 185, przyp. 1; D.I. P o l y v j a n n y j, *Kul'turnoe svoeobrazie srednevekovoj Bolgarii v kontekste vizantijsko-slavjanskoj obšnosti IX–XV vekov*, Ivanovo 2000, s. 130–199; V. G j u z e l e v, *Bälgarija i Vizantijskata imperija. Opit za charakteristika na tehničeski, čärkovni i kulturni vazimootnošenija*, [w:] *Bälgarija i Särbija v konteksta na vizantijskata civilizacija*, red. V. Gjuzelev, A. Miltenova, R. Stankova, Sofija 2005, s. 27–46; i d e m, *Vizantijsko-bälgarskijat dialog...*, s. 8; i d e m, *Wplywy bizantyńskie...*, s. 5–15; G.N. N i k o l o v, *op. cit.*, s. 168–170.

cy bułgarskiej rozchodziła się po innych krajach Słowiańszczyzny Południowej i Wschodniej oraz na Wołoszczyźnie oraz Mołdawii. W ten sposób żywot kultury stołecznej trwał dłużej niż samo niezawisłe istnienie miasta stołecznego⁸⁹.

Tyrnowo było też najważniejszym centrum życia społeczno-gospodarczego w państwie⁹⁰. Stolicę zamieszkiwał w zasadzie pełny przekrój społeczeństwa bułgarskiego – od żebraka po cara⁹¹. Miasto było także najludniejszym ośrodkiem Drugiego Carstwa. Podzielone było na szereg dzielnic, w których życie mieszkańców skupiało się wokół pobliskiego kościoła. Jako stała siedziba władz najwyższych stolica nieustannie przyciągała do siebie sporą rzeszę przedstawicieli różnych warstw społeczeństwa bułgarskiego, od możnowładców po chłopów i pasterzy. Część z nich osiedlała się w mieście na stałe, część przybywała cyklicznie na miejscowe targi. Bojarzy zamieszkujący miasto od czasów proklamowania go stolicą tworzyli z kolei chłonny rynek dla towarów luksusowych. W dużej mierze na ten rozwój demograficzny i gospodarczy wpłynęły wyżej wymienione czynniki polityczne, bowiem stolica sama w sobie była atrakcyjna dla interesantów. Można powiedzieć, że rola stołeczna miasta sprzyjała nagro-

⁸⁹ I. D u j č e v, *Tärново...*, s. 431; I. D. L ä u d a t, *Euthyme de Tirnovo et la littérature slavou-roumaine*, [w:] TKŠ, t. I, s. 53–60; i d e m, *Nicodim, élève et continuateur spirituel d'Euthyme de Tärново*, [w:] TKŠ, t. II, s. 169–176; E. G e o r g i e v, *Tärnovskata knižovna škola i nejnoto značenie za razvitiето na ruskata, sräbskata i rämänskata literaturi*, [w:] TKŠ, t. I, s. 61–78; L. A. D i - m i t r i e v, *Literaturno-knižnaja dejate'nost' mitropolita Kipriana i tradicii Velikotynovskoj knižnoj školy*, [w:] TKŠ, t. II, s. 64–70; V. G r. C h e l a r u, *Les coordonnées de la culture roumaine et l'école littéraire de Tärново (XIVe–XVIe siècles)*, [w:] TKŠ, t. II, s. 104–108; P. B o j č e v a, *Tradiciiite na Tärnovskata knižovna škola i deloto na Gavriil Urik*, [w:] TKŠ, t. II, s. 177–182; e a d e m, *Moldovskijat letopisec Makarij i tradiciiite na Evtimievata knižovna škola v Moldova prez XVI v.*, [w:] TKŠ, t. V, s. 147–154; K. I v a n o v a, *Žitiino-panegiričnoto nasledstvo na Tärnovskata knižovna škola v balkanskata räkopisna tradicija*, [w:] TKŠ, t. II, s. 177–182; L. B o e v a, *Tradicii Tyrnovskoj školy v bolgarskich i russkich žitijach XVI v.*, [w:] TKŠ, t. II, s. 253–265; E. T o n č e - v a, *Cärkovnata muzika v Tärnovskata škola i sächranienieto ij v moldovskata cärkovnopesenna praktika prez XVI v.*, [w:] TKŠ, t. II, s. 573–589; G. N e š e v, *Tärnovskata kulturna tradicija i vlaho-moldovskite zemi*, [w:] TKŠ, t. IV, s. 379–387; V. G j u z e l e v, *Einige Charakteristika der mittelalterlichen bulgarischen Geisteskultur (Tärново als geistige Hauptstadt der slawischen Orthodoxen Ökumene im 13.–14. Jahrhundert)*, [w:] i d e m, *Mittelalterliches Bulgarien...*, s. 367–376; G. D a n č e v, *Prodälženie na chudožestvenoizobrazitelnite tradicii na Tärnovskata knižovna škola prez vtorata polovina na XV vek*, [w:] TKŠ, t. VII, s. 11–18; N. D o n č e v a - P a n a - j o t o v a, *Tärnovskata knižovna škola i bälgaro-ruskoto literaturno obštuvane v konteksta na kulturnite procesi v Jugoiztočna i Iztočna Evropa prez XIV–XV v.*, [w:] TKŠ, t. VIII, s. 39–55.

⁹⁰ I. D u j č e v, *Tärново...*, s. 422–423; A. P o p o v, *Tärnovgrad...*, s. 139.

⁹¹ A. P o p o v, *Obitatelite na Carevec prez XII–XIV v.*, „Vekove” 1977, 6.5, s. 35–40; i d e m, *Tärnovgrad...*, s. 139–140, 141–142; P. S l a v č e v, *Socjalna charakteristika na naselenieto v srednekovnata stolica Tärново (po archeologičeski danni)*, [w:] TKŠ, t. III, s. 302–309; J. A l e k s i e v, *Socjalno-ikonomičeski oblik na starata stolica*, [w:] *Veliko Tärново – grad istoričeski, kulturni i turističeski*, Sofija 1988, s. 103–109; D. I. P o l i v j a n n i, *Srednekovnijat bälgarski grad...*, s. 29–30, 118–140; D. A n g e l o v, *Iz srednekovnoto...*, s. 215–216.

madzeniu w nim wszelakich dóbr płynących z różnych części kraju, a nawet świata. Ważne jest natomiast, że czas oddziaływania tych czynników na dzieje Tyrnowa w takiej mierze trwał zaledwie nieco ponad dwieście lat, czyli w okresie, gdy miasto pełniło funkcje stołeczne. W związku z istotną rolą, jaką Tyrnowo od końca XII w. odgrywało w polityczno-administracyjnym systemie Bułgarii, do miasta napływała również ludność obcego pochodzenia, przeważnie trudniąca się handlem i rzemiosłem, lub zaciągająca się na służbę wojskową u carów bułgarskich. Byli to m.in. Kumanowie, Tatarzy, Wołosi, Grecy, Żydzi, Armeńczycy, Węgrzy, obywatele tzw. republik kupieckich (Wenecjanie, Genuenicy i Dubrowniczanie)⁹². Podobnie jak Żydzi⁹³, zachodnioeuropejscy kupcy posiadali własną dzielnicę, zlokalizowaną u południowo-wschodniego podnóża Carewca, w zakolu Jantry. Zwano ją „twierdzą/dzielnica Franków”⁹⁴. Bez wątpienia miało to wpływ na rozwój gospodarczy miasta i większe rozpowszechnienie się wiedzy na jego temat w krajach europejskich, głównie włoskich. Mimo stołecznego charakteru, który niewątpliwie przyciągał ludność prowincjonalną i obcokrajowców, pod względem liczby mieszkańców Tyrnowo nie mogło się równać z wielkimi ośrodkami miejskimi Bizancjum, czy też Europy Zachodniej. Rozwojowi dużego i przestronnego miasta nie sprzyjały bowiem warunki środowiska naturalnego⁹⁵. Na bazie dotychczasowych odkryć archeologicznych pozostałości domostw z epoki późnośredniowiecznej szacuje się liczbę stałych mieszkańców stolicy w okresie jej rozkwitu na około kilkanaście tysięcy⁹⁶. Oczywiście, na co dzień w mieście przebywało więcej ludzi – przejezdnych, kupców, posłów, interesantów, żołnierzy, koncentrujących się przed planowaną wyprawą

⁹² K. Mijatev, *Carevgrad Tärnov...*, s. 8; I. Dujčev, *Tärnov...*, s. 423–424; J. Niko-lova, *Tärnov kato stolica...*, s. 55; J. Andreev, *Vsekidnevieto na tärnovskite žiteli*, [w:] *Istori-ja na Veliko Tärnov...*, s. 173; V. Gjuzelev, *Stolicite na Bălgarija...*, s. 31; I. Čokoev, K. Totev, *Evrejskata obštност...*, s. 523–528; K. Marinow, *Problem zdobycia Tyrnowa przez Turków Osmańskich w literaturze naukowej oraz w świetle źródeł pisanych i archeologicznych*, „Mars” 2004, t. 17, s. 4–9.

⁹³ A. Popov, *Tärnovgrad...*, s. 142; I. Čokoev, K. Totev, *Evrejskijat kvartal v Tärnovgrad prez XIV vek – opit za lokalizacija*, „Istoričeski pregled” 1993, 49.4/5, s. 95–106; J. Aleksiev, *Epigrafskijat material ot Tärnov*, „Izvestija na istoričeskija muzej – Veliko Tärnov” 1994, t. 9, s. 150–151; K. Totev, I. Čokoev, *Evrejskijat nekropol v stoličnija Tärnov*, „Izvestija na istoričeskija muzej Veliko Tärnov” 1995, t. 10, s. 109–116.

⁹⁴ I. Dujčev, *Tärnov...*, s. 424; A. Popov, *Tärnovgrad...*, s. 142; V. Gjuzelev, *Stolicite na Bălgarija...*, s. 29.

⁹⁵ K. Mijatev, *Carevgrad Tärnov...*, s. 7.

⁹⁶ A. Popov, *Za socialno-ikonomičeskija oblik na Tärnovgrad prez XII–XIV vek*, [w:] *Sred-novekovnijat bălgarski grad...*, s. 157.

wojenną cara itd. Źródła odnoszące się do schyłkowego okresu funkcjonowania stolicy wyraźnie zresztą wspominają o licznych mieszkańcach Tyrnowa⁹⁷.

W odróżnieniu od miast zachodnioeuropejskich w stolicy bułgarskiej, jak również w innych miastach bałkańskich, nie doszło do wykształcenia osobnego prawa miejskiego⁹⁸. W przeciwieństwie bowiem do zachodu w bułgarskich ośrodkach miejskich nie wykształcił się odrębny, miejski patrycjat, który walczyłby o specjalne przywileje i wyemancypowanie się spod zwierzchności możnowładczej. Nie było zresztą takiej potrzeby, gdyż całość terytorium państwa nadal postrzegana była jako prywatna własność władców tyrnowskich. Najwyższą warstwę w stolicy stanowili więc bojarzy⁹⁹. Tym samym o odrębności osady miejskiej od wsi decydowały inne aspekty życia ośrodka, mianowicie jego rola polityczno-kulturalna i administracyjna, sakralna, koncentracja działalności handlowej oraz przewaga zajęć rzemieślniczych, większe skupisko ludności, jak również większa dynamika rozwoju gospodarczego¹⁰⁰. Brak prawa miejskiego nie

⁹⁷ Grigorij Camblak, *Pochvalno slovo za Kiprian*, [w:] *Stara bǎlgarska literatura*, t. II, *Oratorska proza*, sǎs. i red. L. Graševa, Sofija 1982, s. 211 (niestety do oryginalnego wydania tekstu nie dotarłem); Camblak, 10, 5, s. 136.

⁹⁸ Por. M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przed-rozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 12.

⁹⁹ S. Lišev, *Bǎlgarskijat srednekoven grad. Obštstveno-ikonomičeski oblik*, Sofija 1970, s. 168, 170; V. Hrochová, *Traces principales de l'administration des villes du Sud-Est Européen aux XIe–XIVe siècles*, „*Études Balkaniques*” 1978, nr 3, s. 111; S. Dimitrov, *Za priemstvenostta v razvitiето na balkanskite gradove prez XV–XVI vek*, „*Balkanistika*” 1987, t. 2, s. 7–8; D.I. Polivjanni, *Srednekovnijat bǎlgarski grad...*, s. 29–30, 119–120.

¹⁰⁰ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *op. cit.*, s. 9–12; D.I. Polivjanni, *Srednekovnijat bǎlgarski grad...*, s. 29–66; D. Angelov, *Iz srednekovnoto...*, s. 211–213. Na temat rzemieślników i w ogóle rozwoju rzemiośl w Tyrnowie zob. m.in. N. Angelov, *Kǎm vǎprosa za razvitiето na zanajatite v srednekovnija Tǎrnovgrad prez XIII–XIV v.*, „*Izvestija na Okraǎznija istoričeski muzej – V. Tǎrnovo*” 1972, t. 5, s. 51–63; P. Slavčev, *Za keramičното proizvodstvo v srednekovnija Carevec*, „*Archeologija*” 1978, t. 20.4, s. 49–54; M. Dolmova-Lukanovska, *Za proizvodstvoto na srednekovni nakiti v Carevgrad Tǎrnov*, „*Archeologija*” 1979, t. 21.4, s. 45–52; eadem, *Kǎm vǎprosa za proizvodstvoto na sgrafitokeramika v Tǎrnovgrad (XIII–XIV v.)*, „*Archeologija*” 1985, t. 27.2, s. 10–20; eadem, *Zlatarstvoto v Tǎrnov*, [w:] *Kulturata na srednekovnija Tǎrnov...*, s. 83–93; T. Ovčarov, *Stroitelni materiali i stroitelna tehnika v srednekovnija Tǎrnovgrad (XII–XIV v.)*, [w:] *Srednekovnijat bǎlgarski grad*, red. P. Petrov, Sofija 1980, s. 189–195; idem, *Metalǎt v bita na obitatelite na Tǎrnov*, [w:] *Kulturata na srednekovnija Tǎrnov...*, s. 108–121; A. Pisarev, *Ošte za novootkritija zanajatčijski kvartal na chǎlma Carevec*, [w:] *Srednekovnijat bǎlgarski grad...*, s. 197–204; A. Popov, *Tǎrnovgrad...*, s. 138, 149–151; idem, *Za socialno-ikonomičeskija oblik...*, s. 153–165; idem, *Metalurgičното proizvodstvo v Tǎrnovgrad (XIII–XIV v.)*, [w:] *Sbornik v pamet...*, s. 204–207; idem, *Chudožestveni zanajati v Tǎrnov*, [w:] *Kulturata na srednekovnija Tǎrnov...*, s. 66–82; J. Aleksiev, *Proučvane na zanajatite v stolicata Tǎrnovgrad*, [w:] *Veliko Tǎrnovo i Velikotǎrnovskija kraj prez vekovete*, t. I, Veliko Tǎrnovo 1983, s. 137–144; idem, *Kemenodelstvo i kamenna plastika*

oznaczał, że stolicę zamieszkiwała oprócz możnowładztwa wyłącznie ludność zależna. Wręcz przeciwnie. Pomijając mieszczan obcego pochodzenia, funkcjonujących w Tyrnowie na odrębnych zasadach, można stwierdzić, że sporą (być może przeważającą) liczbę ludności miasta stanowili wolni handlarze, rzemieślnicy i rolnicy. Ci ostatni zamieszkiwali najprawdopodobniej peryferie ośrodka, pamiętać jednak należy, że miasta bułgarskie (w tym stolica) nie utraciły całkowicie swojego agrarnego charakteru¹⁰¹. Niewątpliwie oprócz handlu dalekosiężnego w życiu ekonomicznym stolicy znaczącą rolę odgrywał również rynek wewnętrzpaństwowy oraz lokalny, oparty na wymianie miasto – wieś¹⁰². Choć gospodarka Tyrnowa, jak każdego innego miasta, przeżywała chwile kryzysów, to ogólny bilans jej rozwoju wskazuje ciągły wzrost, trwający aż do upadku pod naporem osmańskim¹⁰³.

Scharakteryzowane powyżej aspekty życia późnośredniowiecznego Tyrnowa, uszeregowane w kolejności od najważniejszego do najdłużej funkcjonującego, w rzeczywistości wzajemnie się przenikały, wpływały na siebie i były ze sobą nierozzerwalnie związane, tworząc spójny obraz dziejów miasta. W poszczególnych okresach jego historii, różne czynniki miały decydujący wpływ na losy tego ośrodka. I tak, w okresie XII w., gdy Tyrnowo ostatecznie skryształizowało się jako ośrodek miejski, miało ono ograniczony zasięg terytorialny i pełniło przede wszystkim funkcje obronne i w mniejszym stopniu gospodarcze¹⁰⁴. Wydarzenia polityczne końca tego stulecia uczyniły zeń najważniejszy ośrodek pań-

v Tärnov, [w:] *Kulturata na srednekovnija Tärnov...*, s. 94–107; i d e m, *Zanajatite v Tärnovgrad*, [w:] *Carstvaštijat grad Tärnov...*, s. 135–154; i d e m, *Pominäk i zanajati*, [w:] *Istorija na Veliko Tärново...*, s. 153–165; i d e m, *Po väprosa za obrabotkata na cvetni metali v stoličnija Tärnov*, „Numizmatika” 1994, s. 27–34; i d e m, *Proizvodstvo na stroitelna i dekorativna keramika v stoličnija Tärnov*, [w:] *Bälgarija, bälgarite i technite säsed i prez vekovete. Izsledvanija i materiali ot naučnata konferencija v pamet na doc. d-r Christo Kolarov*, red. J. Andreev, Veliko Tärново 2001, s. 365–374; i d e m, *Željazodobiv i željazoobrabotka prez Vtoroto bälgarsko carstvo (väz osnova na materiali ot stoličnija Tärnov)*, [w:] *Tradicii i priemstvenost v Bälgarija...*, s. 290–298; i d e m, *Po väprosa za stätkloproizvodstvoto v Tärnov (opit za lokalizacija na rabotilnicite)*, [w:] *Prinosi*, t. III–IV, red. S. Stanilov, I. Štereva, B. Petrunova, Sofija 2006, s. 109–117; D. I. P o l i v j a n n i, *Srednekovnijat bälgarski grad...*, s. 42–66; L. K v i n t o, *Zanajatčijski kvartal do patriaršijata v Tärnov*, [w:] *Kulturata na srednekovnija Tärnov...*, s. 40–59; M. R o b o v, *Proizvodstvo na stroitelna keramika v Tärново prez vtorata polovina na XII vek*, „Izvestija na Regionalnija istoričeski muzej – Veliko Tärново” 1999, t. 14, s. 151–157; i d e m, *Kompleks za proizvodstvo na sgraf-fito keramika v iztočnoto podnožie na Trapezica väv veliko Tärново*, [w:] *Tradicii i priemstvenost...*, s. 281–289.

¹⁰¹ D. I. P o l y v j a n n y j, *Balkanskij gorod...*, s. 47.

¹⁰² I. D u j č e v, *Tärново...*, s. 423; A. P o p o v, *Tärnovgrad...*, s. 150; D. I. P o l i v j a n n i, *Srednekovnijat bälgarski grad...*, s. 31, 69–74.

¹⁰³ D. A n g e l o v, *Iz srednekovnoto...*, s. 213–214; D. I. P o l y v j a n n y j, *Balkanskij gorod...*, s. 37.

¹⁰⁴ L. B e n e v o l o, *Miasto w dziejach Europy*, przekł. H. Cieśla, Warszawa 1995, s. 63.

stwa, o przeważających funkcjach politycznych, administracyjnych, kulturalnych i ideologicznych¹⁰⁵. Tyrnowo odwzorowywało konstantynopolitański model miasta stołecznego, zarówno pod względem formalnym (naśladownictwo ceremoniału dworu bizantyńskiego, urzędy państwowe, instytucje), jak i ideologicznym (kult stolicy jako miasta opatrnościowego, cała ideologia państwowa). Zgodnie z ówczesnym rozumieniem państwa, niezawisłość stolicy gwarantowała istnienie carstwa. Z kolei jej upadek oznaczał kres jego funkcjonowania. Cechą charakterystyczną dla Tyrnowa było jego najważniejsze znaczenie w świeckim i kościelnym systemie administracyjnym państwa bułgarskiego¹⁰⁶. Rolę Tyrnowa w dziejach Drugiego Państwa Bułgarskiego najlepiej charakteryzują słowa Henryka Samsonowicza: „I w przeszłości, i teraz ziemia, kraj, region były i są charakteryzowane i określane przez ‘stołeczne’, naczelne miasta, które różniły się między sobą, tak jak różniły się poszczególne obszary”¹⁰⁷. I Tyrnowo rzeczywiście różniło się od Konstantynopola, gdy idzie o położenie i kształt urbanistyczny. Nie miało też za sobą takiej długiej historii stołecznej, a ruchy separatystyczne, szczególnie charakterystyczne dla okresu Drugiego Państwa, i rozdrobnienie, które dotknęło ziemie bułgarskie w połowie XIV w., nadwątlily jego znaczenie polityczne. Mimo tego właściwie do końca dziejów tzw. Drugiego Państwa Bułgarskiego pozostało najważniejszym ośrodkiem kulturalnym i kościelnym Bułgarów. Podkreślić więc należy, że z racji przynależności do tego samego kręgu kulturowego, w którym ze szczególnym pietyzmem kultywowano wszelakie ideały i porządki przeszłości, rola jaką przypisywano Tyrnowu w państwie, i jaką rzeczywiście w nim odgrywało, niewiele odbiegała od wzorca konstantynopolitańskiego, choć miasto nie stanowiło jego idealnej kopii¹⁰⁸. Kres stołecznym dziejom miasta i największemu rozkwitowi ośrodka położył jego podbój przez Turków Osmańskich 17 lipca 1393 r.¹⁰⁹

¹⁰⁵ D. I. Pol y v j a n n y j, *Balkanskij gorod ...*, s. 46.

¹⁰⁶ R. P a n o v a, *Typologie des capitales...*, s. 3. Choć w zakresie administracji kościelnej istniały wyjątki od powyższej zasady – por. D. G o n i s, *Tărnovo i krajbrežnite mitropolii i archiepiskopii (Varna, Mesemvrija, Sozopol i Anchialo) prez XIV v.*, [w:] TKŠ, t. V, s. 455–470.

¹⁰⁷ M. B o g u c k a, H. S a m s o n o w i c z, *op. cit.*, s. 8.

¹⁰⁸ To zróżnicowanie było również charakterystyczne dla dwóch stolic Imperium Rzymskiego, mianowicie Rzymu i „Nowego Rzymu”, czyli Konstantynopola – C. M a n g o, *Constantinople*, [w:] *The Oxford History of Byzantium*, ed. idem, Oxford 2002, s. 65–70.

¹⁰⁹ Na ten temat patrz m.in. P. N i k o v, *Turskoto zavladjavane na Bălgarija i sădbata na poslednite Šišmanovci*, „Izvestija na Istoriceskoto Družestvo v Sofija” 1928, t. 7–8, s. 73–79; B. A. C v e t k o v a, *Sur le sort de Tărnovo, capitale bulgare au Moyen Âge, après sa prise par les Osmanlis*, „Byzantinobulgarica” 1966, t. 2, s. 181–198; V. M u t a f ċ i e v a, *Zavladjavaneto na Bălgarija ot osmancite i bălgarskite zemi v osmanskata dăržavna sistema*, Sofija 1992, s. 52–56; I. T j u t j u n d Ź i e v, P. P a v l o v, *Bălgarskata dăržava i osmanskata ekspanzija 1369–1422*, Veliko Tărnovo 1992, s. 20–22; J. A n d r e e v, *Propadaneto na Bălgarskoto carstvo i zavladjavaneto na Tărnovo ot turcite*, „Trudove na Velikotărnovskija Universitet ‘Sv.Sv. Kiril i Metodij’

KIRIL MARINOW

Another Constantinople. Tárnovo as the Capital City of Late-Medieval Bulgaria

Between 1185/86 and 1393 Tárnovo was the capital of the Bulgarian State (from mid-14th century of the Tárnovo Tzardom). Different factors were decisive for its history in different decades. When it became a city in the 12th century, its territory was much limited and fulfilled mainly defensive, and to a lesser degree, also economic functions. The renewal of Bulgarian statehood at the end of the century made it the most important centre of the country. The years 1185–1235, that is the era from the proclamation of the Tzardom to the restoration of the Patriarchate of Bulgaria, was the time of expansion of the capital and its prestige. Relics of saints brought to the city by the rulers, as well as churches founded to commemorate those saints played an important role in that process. The name of the city was added to the list of official titles of Bulgarian patriarchs; it also appeared in the titles of the rulers. Not unimportant was the fact that the latter chose the city as the place of permanent residence. The rulers were accompanied by the court and officials, whose structure was understood as the earthly counterpart of heavenly order, created by God himself. From that time on, it was there where state affairs would be decided. It was from there that new cultural currents spread all over the country. Finally, it was the place where the whole official ideology of the country was created. Tárnovo reflected the Constantinopolitan idea of a capital city, both formally (court ceremonies, offices and institutions) and ideologically (the cult of the capital as the city of Providence, the whole ideology of the state). As it was understood at that time, independence of the city would guarantee the existence of the country itself, while the collapse would inevitably lead to its end. Characteristic of Tárnovo was its role as the central point in both secular and ecclesiastic administration of the Bulgarian State, while its location and architectural shape were much different from that of Constantinople. It also did not have such a long history as the Byzantine capital city, and the breaking up of Bulgarian lands in mid-14th century negatively affected its political significance. In spite of all that, it remained the most important cultural and ecclesiastical centre of the country until the end of the Second Bulgarian State. The downfall of the Byzantine capital in 1204, followed by the policy of Michael VIII Palaiologos and the weakness of the Empire in mid-14th century let the Bulgarian capital pretend to leadership in the whole Orthodox world. It should be emphasized that due to belonging to the cultural circle in which the ideas of the past were particularly remembered and valued, the role which was assigned to Tárnovo and which it actually played, differed very little from its Constantinopolitan model, although the city itself was not its perfect copy. Tárnovo as a capital city was also one of the mightiest Bulgarian

Istoričeski Fakultet” 1994, t. 32.3, s. 11–26; Ch. V a č e v, *Kām vāprosa za padaneto na stoličnija Tārnovgrad pod turska vlast*, „Trudove na Velikotārnovskija Universitet ‘Sv.Sv. Kiril i Metodij’”. Istoričeski Fakultet” 1994, t. 32.3, s. 247–255; M. D o l m o v a, *Padaneto na Tārnovgrad*, „Trudove na Velikotārnovskija Universitet ‘Sv.Sv. Kiril i Metodij’”. Istoričeski Fakultet” 1994, t. 32.3, s. 257–264; K. M a r i n o w, *Problem zdobycia Tyrnowa...*, s. 3–24; i d e m, *Wybrane problemy upadku Tyrnowa*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historia” 2005, t. 80, s. 139–160.

fortresses. It was also the economic centre of the country, both from the point of view of the local and foreign trade. It was not by accident that the ethnic and social structure of its inhabitants reflected the one of all subjects ruled by Bulgarian rulers. The capture of the city by the Ottomans in 1393 put an end to its flourishing history as the country capital.